

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Εθνικών και Καποδιστριακών Πανεπιστημίων Αθηνών
Φιλοσοφική Σχολή
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών
«Νεότερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία»_

Ιστορία της παιδικής ηλικίας στη βενετοκρατούμενη Κρήτη (1204-1669)

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Μαριλένα Μεταξία Γιαννιάδη

Τριμελής Επιτροπή

Επόπτρια: Αναστασία Παπαδία-Λάλα
Μέλος: Αικατερίνη Κωνσταντινίδου
Μέλος: Αγγελική Πανοπούλου

Αθήνα 2018

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	4
Εισαγωγή	
Η περίοδος της βενετοκρατίας στην Κρήτη	8
Ιστορία της παιδικής ηλικίας	19
Κεφάλαιο 1ο:	
Ορολογία σύμφωνα με το φύλο και την ηλικία	25
Κεφάλαιο 2ο:	
Τα πρώτα χρόνια της ζωής του παιδιού και ο περίγυρος	29
Κεφάλαιο 3ο:	
Εκπαίδευση και Μαθητεία	34
Κεφάλαιο 4ο:	
Το παιδί ως θύτης και ως θύμα	47
Κεφάλαιο 5ο:	
Το παιδί εντός οικογένειας	50
Κεφάλαιο 6ο:	
Το παιδί εκτός οικογένειας	56
Συμπεράσματα	75

Βιβλιογραφία	80
Παράρτημα Εικόνων	87

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η ιστορία της παιδικής ηλικίας τις τελευταίες δεκαετίες συγκροτεί ένα αναπτυσσόμενο ερευνητικό πεδίο και αποτελεί μια κεντρική θεματική της σύγχρονης ιστοριογραφίας, σε επιστημονικό διάλογο με την ιστορική ανθρωπολογία, την κοινωνιολογία και άλλους επιστημονικούς κλάδους.

Καθοριστικό για την όλη προβληματική ήταν το έργο του Philippe Ariès, *Αιώνες παιδικής ηλικίας*,¹ κατά το οποίο η παιδική ηλικία ως ιδιαίτερη κοινωνική κατηγορία, με διακριτά όρια ανάμεσα στα παιδιά και στους ενηλίκους, στο Μεσαίωνα δεν υπήρχε και συγκροτήθηκε μόλις από την Πρώιμη Νεότερη Εποχή, κυρίως μέσα από τους θεσμούς της οικογένειας και του σχολείου.

Με αυτή την αφετηρία, η παρούσα εργασία έχει ως αντικείμενο την ιστορία της παιδικής ηλικίας στη βενετοκρατούμενη Κρήτη (1204-1669). Το παράδειγμα της Κρήτης κατά την περίοδο της βενετοκρατίας είναι ιδιαίτερα πρόσφορο για τη μελέτη του θέματος, καθώς το νησί βρίσκεται μεταξύ Ανατολής και Δύσης και συνδυάζει στοιχεία της βυζαντινής παράδοσης και των βενετικών –γενικά των δυτικοευρωπαϊκών– θεσμών και αντιλήψεων, σε χρόνους που εκτείνονται από τη μεσαιωνική έως και τη νεότερη εποχή.

Τα ζητήματα της παιδικής ηλικίας τα τελευταία χρόνια έχουν απασχολήσει και την ελληνική έρευνα με σημαντικές εργασίες για τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, αλλά και για τη νεότερη περίοδο, με τομή τα δυο μεγάλα συνέδρια του Ιστορικού Αρχείου Ελληνικής Νεολαίας, στις δεκαετίες του 1980 και του 1990.²

Ειδικά για τον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της βενετοκρατίας, και παρά την εκτενή σχετική βιβλιογραφία για την ίδια τη Μητρόπολη Βενετία, το θέμα δεν έχει απασχολήσει ευρέως την ιστορική έρευνα, με εξαίρεση συνθετικό άρθρο της Χρύσας Μαλτέζου για την Κρήτη.³ Σε αυτό μπορεί να προστεθούν ορισμένες εργασίες για εξειδικευμένες πλευρές της

¹Φ. Αριές, *Αιώνες παιδικής ηλικίας*, μετάφρ. Γιούλη Αναστοπούλου, Αθήνα, εκδ. Γλάρος, 1990.

² *Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας: Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα, 1-5 Οκτωβρίου 1984*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας. Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986· *Οι Χρόνοι της Ιστορίας για μια Ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας. Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα 17-19/4/1997*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1998.

³ Χρύσα Μαλτέζου, «Το παιδί στην κοινωνία της Βενετοκρατούμενης Κρήτης», *Κρητικά Χρονικά* 27 (1987), 214-227.

ιστορίας της παιδικής ηλικίας (σχέση με διοίκηση, μαθητεία κ.ά), καθώς επίσης οι αναφορές στο θέμα στο πλαίσιο ευρύτερων μελετών για την κοινωνία, την οικονομία και τη λογοτεχνική-καλλιτεχνική παραγωγή.

Με βάση τα παραπάνω, στην παρούσα εργασία θα επιχειρηθεί η συγκέντρωση από διάφορες πηγές στοιχείων για την παιδική ηλικία στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, η κατηγοριοποίηση των στοιχείων αυτών και η ένταξή τους σε επιμέρους ερευνητικές θεματικές. Στόχος είναι η ανασύσταση της παιδικής ηλικίας στο εξεταζόμενο ιστορικό παράδειγμα, στο πλαίσιο της γενικότερης σχετικής προβληματικής, και, μέσω αυτής, η ανάδειξη πτυχών της κοινωνικής ιστορίας και ευρύτερα της ιστορικής εξέλιξης μιας από τις κυριότερες βενετικές κτήσεις στην Ανατολή, όπως η Κρήτη.

Η μελέτη στηρίζεται στην αξιοποίηση δημοσιευμένων εγγράφων, κυρίως συμβολαιογραφικών (διαθήκες, συμβάσεις μαθητείας και άλλα), σε συνδυασμό με τη δευτερογενή βιβλιογραφία τόσο για εξειδικευμένα ζητήματα της παιδικής ηλικίας όσο και για ευρύτερες πλευρές της κρητικής ιστορίας που συνδέονται με το θέμα. Επιπλέον χρησιμοποιείται η γενικότερη βιβλιογραφία για τη θεωρία της ιστορίας της παιδικής ηλικίας. Οι επιμέρους θεματικές τοποθετούνται στο ιστορικό πλαίσιο της εποχής τους, ενώ κατά κανόνα υπάρχουν εισαγωγικές αναφορές στα ανάλογα φαινόμενα στο Βυζάντιο και στη Δύση, τους δυο πόλους, δηλαδή, που καθορίζουν τον ιστορικό χαρακτήρα της βενετοκρατούμενης Κρήτης. Παράλληλα, γίνεται προσπάθεια τα σχετικά με την παιδική ηλικία ζητήματα στην Κρήτη να συνδέονται και συγκρίνονται με εκείνα σε άλλες βενετοκρατούμενες ελληνικές περιοχές.

Μεθοδολογικά, η ιστορία της παιδικής ηλικίας, θα κινηθεί γύρω από τους άξονες του φύλου (αγόρι-κορίτσι), των ηλικιακών σταδίων (βρεφική, νηπιακή, παιδική ηλικία), της κοινωνικής θέσης (παιδιά κατοίκων των πόλεων –ευγενών, *cittadini* και λαού– και κατοίκων της υπαίθρου), η οποία καθόριζε και τον τρόπο προετοιμασίας ενός παιδιού για να αναλάβει τις ευθύνες ενός ενηλίκου και να αφήσει τα χρόνια της παιδικότητας, αλλά και της κατηγορίας του παιδιού που μεγάλωνε εντός της οικογένειας ή εκτός αυτής, με έμφαση στα παιδιά που ήταν έγκλειστα σε ιδρύματα περίθαλψης (η ζωή στο ίδρυμα, η εξέλιξή τους, η ενδεχόμενη υιοθεσία τους).

Ενδεικτικά, θα εξεταστούν ζητήματα όπως η ορολογία που αναφέρεται σε ένα παιδί, ο ρόλος της μαμής και της τροφού, τα ενδύματα και τα παιχνίδια ενός παιδιού στα διάφορα

ηλικιακά στάδια, η σχέση του παιδιού με τις διάφορες μορφές της εκπαίδευσης που σημειώνονται στη βενετοκρατούμενη Κρήτη.

Πιο συγκεκριμένα, η παρούσα διπλωματική εργασία διαρθρώνεται ως ακολούθως:

Μετά τον πρόλογο, ακολουθούν δυο εισαγωγικά κεφάλαια, αφενός για την ιστορία της βενετοκρατούμενης Κρήτης, σε σύνδεση με την ιστορία της Βενετίας και του βενετικού κράτους στην Ανατολή, και αφετέρου για την ιστορία της παιδικής ηλικίας.

Το κυρίως μέρος αποτελείται από επιμέρους κεφάλαια με τα εξής θέματα:

Το πρώτο κεφάλαιο αφορά στην ορολογία που χρησιμοποιείται στις πηγές και πώς σε αυτή διαφαίνονται έννοιες όπως η ηλικία και το φύλο του παιδιού. Στο δεύτερο κεφάλαιο παρουσιάζονται τα πρώτα χρόνια της ζωής και ο περίγυρος του παιδιού. Συγκεκριμένα, γίνεται αναφορά στον τοκετό, το θηλασμό, καθώς και τη μαμή και την τροφό και τις σχέσεις που αναπτύσσονταν μεταξύ της οικογένειας και των προσώπων που αναλάμβαναν τη φροντίδα του παιδιού. Το επόμενο κεφάλαιο αφορά στη μαθητεία, τόσο στη γενική εκπαίδευση (εκμάθηση ελληνικής και ιταλικής γλώσσας, γραφής, ανάγνωσης, αριθμητικής και άλλων), όσο και στην εκμάθηση κάποιας τέχνης. Στο ίδιο κεφάλαιο εντάσσεται και η ενότητα για την παιδική εργασία. Στο τέταρτο κεφάλαιο εξετάζεται το παιδί ως θύμα και ως θύτης και τα κριτήρια με βάση τα οποία επιβάλλονταν ποινές στα παιδιά. Στα δύο τελευταία κεφάλαια εξετάζεται το παιδί εντός της οικογένειας, κυρίως οι σχέσεις νόμιμων και νόθων τέκνων με ευγενική καταγωγή και, στον αντίποδα, το παιδί που αναγκάζεται να ζήσει χωρίς την οικογένειά του και μεγαλώνει σε ιδρύματα.

Ακολουθούν η σύνοψη της μελέτης και συνθετικά συμπεράσματα. Η μελέτη ολοκληρώνεται με την παράθεση της δευτερογενούς βιβλιογραφίας και παραρτήματος εικόνων.

Η εργασία αυτή προήλθε από το ενδιαφέρον για την κοινωνική ιστορία των βενετοκρατούμενων ελληνικών περιοχών, που μου δημιουργήθηκε ήδη κατά τα φοιτητικά μου χρόνια στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών και, ιδιαίτερα, κατά την επόμενη περίοδο, της φοίτησής μου στο Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών του ιδίου Τμήματος.

Για την πολύπλευρη συμβολή τους στην εκπόνηση της παρούσας εργασίας ευχαριστώ

ιδιαιτέρως τα μέλη της τριμελούς επιτροπής, την επόπτρια των σπουδών μου καθηγήτρια κ. Αναστασία Παπαδία-Λάλα, την επίκουρη καθηγήτρια κ. Κατερίνα Κωνσταντινίδου και την κ. Αγγελική Πανοπούλου, κύρια ερευνήτρια στο Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η περίοδος της βενετοκρατίας στην Κρήτη (1204-1669)

Ιστορική εισαγωγή

Η ιστορική εξέλιξη της Βενετίας υπήρξε άρρηκτα συνδεδεμένη με την Ανατολή. Η πόλη, ένα σύνολο από πολυάριθμες νησίδες, στη λιμνοθάλασσα, στο βόρειο άκρο της Αδριατικής, αναπτύχθηκε τον 5ο μΧ. αιώνα ως καταφύγιο κατοίκων της ιταλικής Στερεάς από εχθρικές επιδρομές. Αρχικά βυζαντινό έδαφος, κατά τον 9ο αιώνα απέφυγε με επιδέξια πολιτική την υπαγωγή στους Φράγκους του Καρλομάγνου και, έχοντας παράλληλα εξασφαλίσει την ανεξαρτησία της έναντι των Βυζαντινών, έθεσε τις βάσεις για τη μετέπειτα οικονομική της ακμή. Οι καθολικοί κάτοικοί της, προσανατολισμένοι προς τη θάλασσα, υιοθέτησαν το δόγμα «Είμαστε πρώτα Βενετοί και μετά Χριστιανοί» και, αγνοώντας τις παπικές απαγορεύσεις, ανέπτυξαν εμπορικές σχέσεις με τους «άπιστους» Μουσουλμάνους. Έως και το 12ο αιώνα, η Βενετία ως εμπορικός σύνδεσμος Ανατολής - Δύσης εξελίχθηκε σε κυρίαρχη οικονομική δύναμη και ο πλούτος που συνέρρεε στην πόλη συνέβαλε στον εξωραϊσμό της με επιβλητικές δημόσιες κατασκευές όπως ο ναός του προστάτη της Αγίου Μάρκου και το δουκικό ανάκτορο, αλλά και ιδιωτικά παλάτια, κυρίως επάνω στην εντυπωσιακή υδάτινη λεωφόρο της πόλης, το Μεγάλο Κανάλι. Η ισχύς των Βενετών ενισχύθηκε χάρη στα εμπορικά προνόμια που είχαν αποσπάσει από τους βυζαντινούς αυτοκράτορες έναντι της συνδρομής τους στην απόκρουση διάφορων εχθρών. Σταδιακά, η αντίδραση των Βυζαντινών στην οικονομική επεκτατικότητα και την υπεροψία των βενετών εμπόρων προκάλεσε την παραχώρηση προνομίων σε ανταγωνιστικές προς τη Βενετία δυνάμεις, όπως η Πίζα και η Γένοβα, αλλά και βίαιες επιθέσεις εναντίων των εγκατεστημένων στη βυζαντινή επικράτεια Βενετών.

Στις αρχές του 13ου αιώνα, οι Βενετοί κατόρθωσαν να ανατρέψουν τη δυσμενή αυτή συγκυρία και, με τη συμμετοχή τους στην Δ΄ Σταυροφορία, διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο

στην Άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Δυτικούς, τον Απρίλιο του 1204.⁴ Κατά τη χριστιανική κατάληψη, χιλιάδες κάτοικοι της πόλης σφαγιάσθηκαν, ναοί βεβηλώθηκαν, κατοικίες λεηλατήθηκαν, ανεκτίμητης αξίας έργα και χειρόγραφα καταστράφηκαν ή μεταφέρθηκαν στη Δύση.

Τα γεγονότα του 1204 σηματοδότησαν την αναδιάρθρωση του πολιτικού χάρτη στην ανατολική Μεσόγειο. Με τη συνθήκη διανομής των βυζαντινών εδαφών (*Partitio Terrarum Imperii Romaniae*), στον ευρύτερο ελληνικό χώρο εγκαθιδρύθηκαν πολυάριθμες δυτικές κυριαρχίες. Οι Βενετοί, βασικοί συμμέτοχοι στην εκστρατεία, απέσπασαν περίπου τα 3/8 της βυζαντινής επικράτειας, φροντίζοντας να θέσουν υπό την κυριαρχία τους νησιωτικές και παράκτιες περιοχές, οι οποίες θα εξυπηρετούσαν το θαλάσσιο εμπόριο, την κύρια οικονομική τους δραστηριότητα, που στήριζε το ίδιο το βενετικό κράτος. Οι περιοχές που εντάχθηκαν στη βενετική επικράτεια ήταν οι εξής: τμήμα της Θράκης από την Αδριανούπολη μέχρι τα Δαρδανέλια, καθώς και τμήμα δυτικά της Πίνδου, κυρίως παράκτιες περιοχές. Ακόμα, στη Βενετία περιήλθαν η Ζάκυνθος, η Κεφαλονιά, η Λευκάδα και η Κέρκυρα. Από την Πελοπόννησο, οι Βενετοί πήραν το βορειοδυτικό παράκτιο τμήμα και μέρος της ενδοχώρας. Από τα νησιά του Αιγαίου, στους Βενετούς περιήλθαν η Άνδρος, η Αίγινα και η Σαλαμίνα, παράλληλα με τον Ωρεό και την Κάρυστο, στο βόρειο και στο νότιο άκρο της Εύβοιας αντίστοιχα.⁵

Επιπλέον, μέσα στο 1204 στη βενετική επικράτεια είχε ενσωματωθεί και η Κρήτη. Το νησί ήδη από τις παραμονές της Δ΄ Σταυροφορίας είχε παραχωρηθεί από τον Αλέξιο Άγγελο, γιο του έκπτωτου βυζαντινού αυτοκράτορα Ισαακίου Β΄, στον ηγέτη των Σταυροφόρων, Βονιφάτιο τον Μομφερρατικό. Για το λόγο αυτό δεν συμπεριλήφθηκε στην «*Partitio*», αλλά η παραχώρησή της στη Βενετία πραγματοποιήθηκε με συνθήκη που συνήφθη στις 12 Αυγούστου του 1204 στην Αδριανούπολη, ανάμεσα στους εκπροσώπους του δόγη και τον Βονιφάτιο, γνωστή ως «*Refutatio Cretae*», έναντι του χαμηλού, συμβολικού ποσού των χιλίων αργυρών μαρκών.⁶

Ο Βονιφάτιος προέβη στην εκχώρηση των δικαιωμάτων του λόγω της αδυναμίας του να καταλάβει το νησί, σε συνδυασμό με την ανάγκη του για υποστήριξη από έναν ισχυρό

⁴ Χ. Γάσπαρης, «Βενετία και Βυζάντιο: Η βενετική κυριαρχία στα βυζαντινά εδάφη», *Όψεις της Ιστορίας του βενετοκρατούμενου ελληνισμού*, Χρύσα Μαλτέζου (επιμ.), Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, Αθήνα 1993, σ. 123.

⁵ Γάσπαρης, «Βενετία και Βυζάντιο», σ. 124.

⁶ Χρύσα Μάλτέζου, «Η Κρήτη στη διάρκεια της περιόδου της βενετοκρατίας (1211-1669)», *Κρήτη: Ιστορία και πολιτισμός*, τ. 2, Κρήτη 1998, σ.107-108, και Θ. Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο Κρήτης 1990, σ. 164.

σύμμαχο, όπως η Βενετία, στη διένεξή του με τον Λατίνο αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης, Βαλδουίνο της Φλάνδρας. Η Βενετία, από την πλευρά της, με την απόκτηση της Κρήτης διέθετε πλέον ένα εμπορικό κέντρο μείζονος σημασίας, λόγω της νευραλγικής γεωγραφικής θέσης του νησιού, και, σε συνδυασμό με τις υπόλοιπες ναυτικές βάσεις που είχε αποκτήσει μέσω της Partitio, διασφάλιζε την οικονομική της υπεροχή στην ανατολική Μεσόγειο.

Το βενετικό «Κράτος της Θάλασσας», το μακροβιότερο από τα δυτικά κράτη στην Ανατολή, διατηρήθηκε έως το 1797, όταν η Βενετία και, ακολούθως, οι τελευταίες ελληνικές κτήσεις της, τα Ιόνια Νησιά, παραδόθηκαν στα στρατεύματα του Ναπολέοντα. Η κυριαρχία, ωστόσο, αυτή δεν υπήρξε κατά τόπους χρονικά ενιαία και γνώρισε ποικίλες εδαφικές αυξομειώσεις.

Από τις αρχικές κτήσεις του 1204, κάτω από αδιάσπαστη βενετική κυριαρχία τεσσερισήμισυ σχεδόν αιώνων, έως το 1669, που παραδόθηκε με συνθήκη στους Οθωμανούς, διατέλεσε μόνο η Κρήτη.

Η ιστορία του νησιού κατά την περίοδο της βενετοκρατίας υπήρξε πολυτάραχη. Μετά τη συνθήκη του 1204, παρά τη θεωρητική κατοχή του, η Βενετία δεν ασχολήθηκε με την εκεί ουσιαστική εγκαθίδρυση της κυριαρχίας της. Η στάση της άλλαξε από το 1206, όταν η Κρήτη καταλήφθηκε από τον Γενουάτη πειρατή Enrico Pescatore, κόμη της Μάλτας, ο οποίος είχε τη στήριξη τόσο της Γένοβας όσο και του πάπα. Οι Βενετοί αγωνίστηκαν εναντίον του στο κρητικό έδαφος και μόλις το 1211, μετά από σκληρές συγκρούσεις, κατόρθωσαν, αφού εξεδίωξαν τον Pescatore, να εγκατασταθούν οριστικά στο νησί. Την ίδια περίοδο στην Κρήτη απεστάλη ως ανώτερος διοικητής, με τον τίτλο του Δούκα της Κρήτης (Duca di Candia), ο βενετός πατρίκιος Giacomo Tiepolo.⁷

Με την οριστική απομάκρυνση του Pescatore, η Γαληνοτάτη μπορούσε πλέον να προχωρήσει στη διοικητική οργάνωση της νέας τους κτήσης, που λόγω της σημασίας της ονομάστηκε από τους Βενετούς «Βασίλειο της Κρήτης» (Regno di Candia), με πρωτεύουσα την πόλη του Χάνδακα (σημερινό Ηράκλειο).

Για την αποτελεσματικότερη άσκηση της διοίκησης, η Κρήτη αρχικά χωρίστηκε στις ακόλουθες έξι εξαρχίες ή σεξτέρια (sestieri), κατά το μητροπολιτικό πρότυπο: των Αγίων Αποστόλων (Santi Apostoli ή Cannaregio), του Αγίου Μάρκου (San Marco), του Σταυρού

⁷ Μαλτέζου, «Η Κρήτη», σ. 108-109· Γάσπαρης, «Βενετία και Βυζάντιο», σ. 128· Δετοράκης, *Ιστορία*, σ. 166.

(Santa Croce), του Καστέλλου (Castello), του Αγίου Παύλου (San Polo) και του Dorsoduro. Στις αρχές του 14ου αιώνα το νησί διαιρέθηκε σε τέσσερα διαμερίσματα (teritorrii): του Χάνδακα, του Ρεθύμνου, των Χανίων και της Σητείας. Ο χωρισμός αυτός διατηρήθηκε κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, ενώ αντιστοιχεί περίπου στους τέσσερις σημερινούς νομούς του νησιού.⁸

Για την καλύτερη άμυνα και την αποδοτικότερη οικονομική εκμετάλλευση, στο νησί επιβλήθηκε καθεστώς δυτικής φεουδαρχίας, παρότι αυτό ήταν πρακτικά άγνωστο στους κατοίκους της λιμνοθάλασσας. Έτσι, αμέσως μετά την επιβολή της στην Κρήτη, το 1211, η Βενετία έκρινε σκόπιμη την εκεί αποστολή αποίκων από τη μητρόπολη, στο πλαίσιο ενός στρατιωτικού εποικισμού.⁹ Με βάση το διάταγμα του δόγη Pietro Ziani, την «Concessio Insulae Cretensis», οι άποικοι έλαβαν γαίες με τη μορφή του φέουδου, εκείνοι δε ως αντάλλαγμα ανέλαβαν έναντι της μητρόπολης στρατιωτικές και οικονομικές υποχρεώσεις. Με τον τρόπο αυτό, η Βενετία εγκατέστησε στην Κρήτη μια ισχυρή και έμπιστη πληθυσμιακή ομάδα, που θα δρούσε επικουρικά στην αντιμετώπιση τυχόν εξωτερικών και εσωτερικών επιθέσεων και, κατ' επέκταση, στη διατήρηση της κτήσης της αυτής. Οι άποικοι του 1211 εγκαταστάθηκαν στο κεντρικοανατολικό τμήμα του νησιού (Χάνδακας και Σητεία). Ακολούθησαν τρεις ακόμη αποικισμοί, το 1222, το 1233, και τέλος, το 1252, που σηματοδοτήθηκε από την εκ νέου ίδρυση της πόλης των Χανίων.¹⁰

Οι άποικοι ονομάστηκαν φεουδάρχες (feudatarii-feudati) και χωρίστηκαν στους ιππείς (milites), μέλη των παλαιών βενετικών οικογενειών, που έλαβαν ιππικά φέουδα (καβαλλαρίες) και όφειλαν να διατηρούν ιππικό, και στους πεζούς (pedites), μέλη των κατώτερων κοινωνικών ομάδων, οι οποίοι έλαβαν σερβενταρίες, δηλαδή φέουδα μικρότερης αξίας, και ήταν υποχρεωμένοι να διατηρούν δύναμη πεζικού. Κάθε σεξτέριο περιλάμβανε 33 και ½ καβαλλαρίες και είχε ως επικεφαλής έναν καπιτάνο.¹¹

Οι αποικισμοί Βενετών από τη μητρόπολη, η παραχώρηση σε αυτούς φεούδων, που

⁸ Δετοράκης, σ. 167-169· Μαλτέζου, «Η Κρήτη», σ. 110-111· Μαλτέζου, «Το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο», σ. 25.

⁹ Μαλτέζου, «Η Κρήτη», σ. 111· Γάσπαρης, «Βενετία και Βυζάντιο», σ. 128· Δετοράκης, *Ιστορία*, σ. 164-165.

¹⁰ Sally McKee, *Uncommon dominion: Venetian Crete and the myth of ethnic purity*, Πενσυλβάνια 2000, σ. 19-20, 23.

¹¹ Αναστασία Παπαδία-Λάλα, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της βενετοκρατίας (13ος - 18ος αι.). Μια συνθετική προσέγγιση*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Βενετία 2008², σ. 55 - 56· αναλυτικότερα για την αξία και τον αριθμό των γαιών που παραχωρήθηκαν στους εποίκους: G. Ravegnani, «La conquista veneziana di Creta e la prima organizzazione militare dell'isola», *Venezia e Creta* (a cura di Ortalli G.), Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, Venezia 1998, σ. 38.

προηγούμενως ανήκαν στις μεγάλες οικογένειες βυζαντινής καταγωγής της Κρήτης, και ο αποκλεισμός των μελών των οικογενειών αυτών από την τοπική διοίκηση οδήγησαν από τα πρώτα ήδη χρόνια της βενετικής κυριαρχίας και έως τα μέσα περίπου του 14ου αιώνα, σε μια σειρά επαναστατικών κινήσεων, υπό την αρχηγία παλαιών αρχοντικών οικογενειών του νησιού, με βυζαντινές ρίζες (Αγιοστεφανίτες, Σκορδίληδες, Μελισσηνοί, Βαρούχες, Χορτάτσηδες, Καλλέργηδες κ.ά.).

Οι τοπικοί άρχοντες δεν εξεγέρθηκαν ποτέ όλοι μαζί, αλλά επέλεγαν να εξεγείρονται μεμονωμένα για να επανακτήσουν τα προνόμιά τους και να εξασφαλίσει ο καθένας τα κεκτημένα της οικογένειάς τους και όχι όλου του γηγενούς πληθυσμού.¹² Στην πλειονότητά τους, οι επαναστατικές αυτές κινήσεις κατέληγαν σε συνθηκολόγηση, δηλαδή στην παραχώρηση φεούδων, συνήθως στη θέση των προ της βενετικής κατάκτησης ιδιοκτησιών τους, με αντάλλαγμα την έκτοτε φιλοβενετική στάση τους. Σημαντικότερη και πιο μακρόχρονη από τις κρητικές επαναστάσεις υπήρξε αυτή του «Μεγάλου Άρχοντα», Αλεξίου Καλλέργη (1282-1299), η οποία έληξε με την ομώνυμη συνθήκη, κατά την οποία ο Καλλέργης εξασφάλισε φεουδαρχική γη και κοινωνικό κύρος για τον ίδιο και την οικογένειά του, αλλά επίσης και διάφορα προνόμια για την ορθόδοξη Εκκλησία και τον κρητικό πληθυσμό. Μείζονος σημασίας είναι το γεγονός πως το έτος 1381 απονεμήθηκε στον εγγονό του, Γεώργιο Καλλέργη, το προνόμιο της βενετικής ευγένειας και έκτοτε η οικογένεια Καλλέργη αποτελούσε τη μοναδική ορθόδοξη οικογένεια βενετών ευγενών της Κρήτης.¹³

Ιδιαίτερη βαρύτητα είχε η λεγόμενη «αποστασία του Αγίου Τίτου» (1363-1364), με χαρακτηριστικά ιδιαίτερα και διαφορετικά από όλες τις προγενέστερες επαναστατικές κινήσεις των εγχώριων μεγάλων οικογενειών, καθώς πρωτεργάτες ήταν από κοινού βενετικής και ελληνικής καταγωγής, εγχώριοι φεουδάρχες. Συγκεκριμένα, οι βενετοί φεουδάρχες, με επικεφαλής τις οικογένειες Gradenigo και Venier, δυσανεσχημένοι από την υψηλή φορολογία που τους επιβαλλόταν από τη μητρόπολη, ενώθηκαν με κλάδο της οικογένειας Καλλέργη και προχώρησαν σε κατάλυση της βενετικής εξουσίας, ιδρύοντας μια ανεξάρτητη δημοκρατία, υπό την προστασία του προστάτη της Κρήτης, αγίου Τίτου. Η αφορμή για το ξέσπασμα της επανάστασης ήταν η επιβολή ενός νέου φόρου από τη Βενετική Σύγκλητο, για τον καθαρισμό

¹² Δετοράκης, *Ιστορία*, σ. 173· Μαλτέζου, «Η Κρήτη», σ. 116· Μαλτέζου, «Το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο», σ. 27-28.

¹³ Για τις εξεγέρσεις των ντόπιων γαιοκτημόνων εναντίον των Βενετών, ενδεικτικά παραθέτω: Δετοράκης, *Ιστορία*· Γάσπαρης «Βενετία και Βυζάντιο», σ. 134-135. Συνοπτικό χρονολόγιο των επαναστάσεων στο: Δ. Τσουγκαράκης, «Η σιτική πολιτική της Βενετίας στην Κρήτη τον 13ο - 14ο αιώνα», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 3 (1990), σ. 336.

και τη συντήρηση του λιμανιού του Χάνδακα. Οι φεουδάρχες έκριναν πως ένα τέτοιο έργο θα ευνοούσε τους εμπόρους που έκαναν χρήση του λιμανιού και, ως εκ τούτου, οι ίδιοι δεν ήταν υπεύθυνοι για την πληρωμή του συγκεκριμένου φόρου. Η επανάσταση εξαπλώθηκε ταχύτατα σε ολόκληρο το νησί, αλλά και η αντίδραση της Βενετίας ήταν άμεση. Μετά από τις αρχικές, ειρηνικές προσπάθειες επιβολής της τάξης, η μητρόπολη προχώρησε σε ένοπλη καταστολή της, με τη συνδρομή και ηγετών της Δύσης, των οποίων ζήτησε τη βοήθεια, όπως και του πάπα Ουρβανού του Ε΄. Οι επαναστάτες χαρακτηρίστηκαν προδότες και οι «πρωτεργάτες» του επαναστατικού κινήματος αποκεφαλίστηκαν.¹⁴

Οι επόμενοι αιώνες χαρακτηρίστηκαν από την εσωτερική ειρήνευση, με εξαίρεση αγροτικές εξεγέρσεις κοινωνικού χαρακτήρα, που κατά διαστήματα εκδηλώνονταν κυρίως στη δυτική Κρήτη. Από την άλλη, η ιστορία της Κρήτης, όπως και ολόκληρης της ανατολικής Μεσογείου, καθορίστηκε από τη σύγκρουση της Βενετίας με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453. Στους τέσσερις πρώτους βενετοτουρκικούς πολέμους (1463-1479, 1500-1503, 1537-1540, 1570-1573) οι κάτοικοί της είχαν ενεργό ανάμιξη και το νησί υπέστη καταστροφικές επιθέσεις, ενώ το τέλος της βενετικής κυριαρχίας επήλθε κατά τη διάρκεια του πέμπτου βενετοτουρκικού πολέμου ή Κρητικού Πολέμου (1645-1669), με την παράδοση του Χάνδακα στους Οθωμανούς, ύστερα από εικοσαετή σχεδόν πολιορκία.

Ως προς την εσωτερική οργάνωση, το διοικητικό σύστημα που εφαρμόστηκε στη βενετοκρατούμενη Κρήτη στηρίχθηκε στο μητροπολιτικό πρότυπο. Τη διοίκηση του νησιού ανέλαβαν βενετοί ευγενείς της μητρόπολης, διοριζόμενοι από τη βενετική Σύγκλητο, με βραχύχρονη θητεία. Κατ' αντιστοιχία με την ανώτατη αρχή της μητρόπολης, του δόγη και οργάνων που τον περιέβαλλαν, η ανώτερη τοπική διοίκηση (Reggimento) απαρτίστηκε από τον Δούκα της Κρήτης (Duca di Candia) και δύο συμβούλους (consiglieri), με έδρα την πρωτεύουσα της Κρήτης, τον Χάνδακα.¹⁵

Στα διαμερίσματα των Χανίων και του Ρεθύμνου (με βάση τον διαχωρισμό των αρχών του 14ου αιώνα) επικεφαλής της κάθε μιας από τις δύο Διοικήσεις ορίστηκε τριμελές σώμα, αποτελούμενο από αξιωματούχο με τον τίτλο του ρέκτορα και δύο συμβούλους, ενώ στο

¹⁴ Sally McKee, «The revolt of St. Tito in fourteenth century Crete: a reassessment», *Mediterranean Historical Review* 9 (1994), 173-174, 176· Δετοράκης, *Ιστορία*, σ. 188-189.

¹⁵ Michela Dal Borgo, «Ανώτεροι αξιωματούχοι στη βενετική Ρωμανία», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα: Προσεγγίζοντας την Ιστορία της*, Χρύσα Μαλτέζου (επιστημονική διεύθυνση), Δέσποινα Βλάσση, Αγγελική Τζαβάρα (επιμέλεια κειμένων), Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, τ. Α΄, Αθήνα - Βενετία 2010, σ. 75.

διαμέρισμα της Σητείας μαρτυρείται μόνο ρέκτορας. Επιπλέον, κάθε διαμέρισμα είχε το δικό του ταμείο (camera) με τον αντίστοιχο προϊστάμενο (camerario ή camerlengho). Γενικός στρατιωτικός διοικητής του νησιού ήταν ο καπιτάνος του Χάνδακα, ενώ διευρυμένο πεδίο αρμοδιοτήτων είχε ο Γενικός Προνοητής, ο οποίος αρχικά αποστέλλοταν από τη μητρόπολη περιοδικά και σε έκτακτες περιστάσεις, αλλά από το 1569 κ.ε. οι αποστολές έγιναν τακτικές, καθώς η παρουσία των Οθωμανών στον ευρύτερο ελληνικό χώρο γινόταν ολοένα και πιο απειλητική.¹⁶

Οι ευγενείς της Μητρόπολης εξακολούθησαν να κατέχουν τα ανώτερα αξιώματα έως το τέλος της βενετοκρατίας στην Κρήτη. Οι υποχρεώσεις τους ως αξιωματούχων, τα δικαιώματά τους, οι αρμοδιότητές τους, ο χρόνος παραμονής τους στο νησί και άλλες λεπτομέρειες καθορίζονταν εκ των προτέρων, σε γενικά κείμενα, τα καπιτουλάρια, και στις εξειδικευμένες εντολές (commisioes). Στο τέλος της θητείας τους υπέβαλλαν στις Αρχές της Βενετίας εκτενή έκθεση (relazione), όπου παρουσίαζαν την κατάσταση του νησιού, τα πεπραγμένα τους και τις προτάσεις τους.

Εκτός από τους προαναφερθέντες ανώτερους αξιωματούχους, υπήρχαν πολυάριθμα κατώτερα-τοπικά αξιώματα, οι αρμοδιότητες των οποίων εκτείνονταν σε ένα ευρύ φάσμα: διοικητικές, δικαστικές, στρατιωτικές, αστυνομικές και κοινωνικής μέριμνας. Τα τοπικά αυτά αξιώματα ασκούσαν από κατοίκους της Κρήτης, αρχικά απογόνους αποίκων φεουδαρχών, από δε τον 14ο αιώνα κ.ε., βενετούς και κρητικούς ευγενείς, μέσω των διαφόρων κρητικών συμβουλίων.¹⁷

Καθ' όλη τη διάρκεια της βενετοκρατίας στο νησί, αλλά και γενικά στον κυρίως ελλαδικό χώρο, εφαρμόσθηκε το δυτικό σύστημα κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Το ανώτερο κοινωνικό στρώμα απάρτιζαν τα μέλη των αστικών κοινοτήτων ή συμβουλίων, που έδρευαν στις κρητικές πόλεις (Χάνδακα, Ρέθυμνο και Χανιά) και διέθεταν τον τίτλο του βενετού ή κρητικού ευγενή, με βάση το βενετικό κοινωνικό σύστημα.

Συγκεκριμένα, στη Βενετία, από τα τέλη του 13ου αιώνα μέχρι και τις αρχές του επόμενου, συντελέστηκε μία μεγάλη πολιτική-κοινωνική αλλαγή, με συνέπειες που είχαν αντίκτυπο και στις κτήσεις. Η διαδικασία ονομάστηκε «κλείσιμο» του Μεγάλου Συμβουλίου

¹⁶ Δετοράκης, *Ιστορία*, σ. 171· Μαλτέζου, «Η Κρήτη», σ. 112· Μαλτέζου, «Το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο», σ. 25· Αγγελική Πανοπούλου, «Οι Βενετοί και η ελληνική πραγματικότητα: διοικητική, εκκλησιαστική, οικονομική οργάνωση», *Όψεις*, σ. 281.

¹⁷ Δετοράκης, *Ιστορία*, σ. 170-171· Μαλτέζου, «Η Κρήτη», σ. 112 και Παπαδάκη, «Τοπικοί Αξιωματούχοι και υπάλληλοι», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα*, τ. Α', σ. 86.

(Serrata di Maggior Consiglio) και σηματοδότησε τη θεσμοθέτηση της ευγένειας, με την απόδοσή της σε ορισμένες οικογένειες, κατόπιν θέσπισης αυστηρών κριτηρίων,¹⁸ που καθιστούσαν εξαιρετικά δύσκολη την είσοδο νέων μελών. Οι οικογένειες που εξασφάλισαν θέση στο Συμβούλιο ενεγράφησαν σε ειδικά κατάστιχα της βενετικής Γραμματείας, τη λεγόμενη Χρυσή Βίβλο (Libro d'Oro), και έλαβαν τον τίτλο της ευγένειας. Κατ' αντιστοιχία, στην Κρήτη, μεταφυτεύτηκε ο θεσμός της βενετικής ευγένειας με κριτήρια αντίστοιχα με εκείνα που ίσχυαν στην πόλη της Βενετίας, μεταξύ των οποίων ο αποκλεισμός των νόθων, των μη κατοίκων του νησιού αλλά και των πόλεων, των ασκούντων χειρωνακτική τέχνη, αλλά και των Ελληνορθόδοξων, φεουδαρχών και μη.¹⁹ Μοναδική εξαίρεση στην απαγόρευση αποτελούσε η οικογένεια Καλλέργη, η μόνη ελληνορθόδοξη οικογένεια που της δόθηκε ο τίτλος της βενετικής ευγένειας, όπως αναφέρθηκε παραπάνω. Κριτήρια για την απόδοση του τίτλου της βενετικής ευγένειας ήταν η προέλευση από νόμιμο γάμο, η μη άσκηση χειρωνακτικής τέχνης, η διαμονή στο νησί, η κατοικία στην πόλη. Οι βενετοί ευγενείς ήταν υποχρεωμένοι να αποδεικνύουν το δικαίωμά τους στην κατοχή του τίτλου και, κατ' επέκταση, στη συμμετοχή στα αστικά συμβούλια (prova), κάθε χρόνο, υποβάλλοντας σχετικά έγγραφα. Κατά τα πρώτα έτη, η διαδικασία αυτή λάμβανε χώρα στην Κρήτη, από τα μέσα του 14ου αι. όμως οι ευγενείς έπρεπε να μεταβαίνουν στη Βενετία και να παρουσιάζονται στο σώμα των Avogadori di Comun, οι οποίοι ήταν επιφορτισμένοι με αυτό το καθήκον.²⁰

Λίγο μετά τα μέσα του 15ου αι., στην Κρήτη θεσμοθετείται μια δεύτερης κατηγορίας ευγένεια, με τοπική κοινωνική αναγνώριση, η κρητική ευγένεια, ως μία απόπειρα της Βενετίας να εκτονώσει τις κοινωνικές συγκρούσεις και να ελέγχει, παράλληλα, τους υπηκόους της. Τον τίτλο του κρητικού ευγενή (nobile cretenses) πήραν όχι μόνο Κρητικοί φεουδάρχες αλλά και λατινικής καταγωγής άτομα που είχαν προσφέρει οικονομικές και στρατιωτικές υπηρεσίες στη Γαληνοτάτη. Ακόμα, ο ίδιος τίτλος παραχωρήθηκε και σε ορισμένα μέλη του επόμενου κοινωνικού στρώματος των πόλεων, των cittadini.

Βενετοί και Κρητικοί ευγενείς διέθεταν το δικαίωμα να αποστέλλουν πρεσβείες στη μητρόπολη και να μετέχουν στην τοπική διοίκηση ως εκλέκτορες και εκλεγόμενοι, ενώ, αν και στην πλειονότητά τους ήταν φεουδάρχες, εκ της βενετικής νομοθεσίας ήταν υποχρεωμένοι να

¹⁸ Για τα κριτήρια ένταξης στο Μεγάλο Συμβούλιο, αναλυτικότερα στο Αγγελική Τζαβάρα, «Η κοινωνία», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα*, τ. Β', σ. 770-771.

¹⁹ Παπαδία-Λάλα, *Αστικές κοινότητες*, σ. 71-72.

²⁰ Παπαδία-Λάλα, *Αστικές κοινότητες*, σ. 70 · Αγγελική Τζαβάρα «Διοικητική διάρθρωση της μητρόπολης», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα*, τ. Β', σ. 761.

κατοικούν μόνιμα στην πόλη.²¹

Το ιεραρχικό δεύτερο κοινωνικό στρώμα στην Κρήτη ήταν οι αστοί ή πολίτες (cittadini), επίσης κατά το βενετικό πρότυπο. Συγκεκριμένα, στη Βενετία, μετά τη θεσμοθέτηση της ευγένειας, τα ευυπόληπτα μέλη της βενετικής κοινωνίας που δεν κατόρθωσαν να αποκτήσουν μία θέση στο Μεγάλο Συμβούλιο, κατά τη διαδικασία της Serrata, συγκρότησαν την κοινωνική ομάδα των cittadini. Τα κριτήρια για την απόκτηση της ιδιότητας του πολίτη ήταν επίσης αυστηρά, καθώς αυτή εξασφάλιζε στους κατόχους της σημαντικά εμπορικά και άλλα προνόμια.²² Το 1569 οι Βενετοί cittadini έλαβαν το δικαίωμα ανάληψης βενετικών αξιωμάτων ή σσονος σημασίας, σε σχέση με εκείνα τα αξιώματα που αναλάμβαναν οι ευγενείς, και, λίγες δεκαετίες πριν από την πτώση της Γαληνοτάτης, απέκτησαν το δικό τους βιβλίο, το Libro d'Argento, κατ' αναλογία του Libro d'Oro, στο οποίο καταγράφονταν οι ευγενείς.²³ Στην Κρήτη, οι τοπικοί cittadini ήταν κάτοικοι της πόλης, που επιδίδονταν σε εμπορικές και άλλες αστικές δραστηριότητες, ωστόσο μπορούσαν να κατέχουν και φεουδαρχικές εκτάσεις. Οι περισσότεροι ήταν Ελληνορθόδοξοι, υπήρχαν όμως και λατινικής καταγωγής κάτοικοι των αστικών κέντρων του νησιού που πληρούσαν τα κριτήρια και τους είχε αποδοθεί η ιδιότητα του πολίτη (cittadinanza).²⁴

Το πολυπληθέστερο στοιχείο των κρητικών πόλεων ήταν όσοι αποτελούσαν το κατώτερο κοινωνικό στρώμα, ο λαός ή όχλος (popolo, plebe), τεχνίτες, μικρέμποροι, χωρίς πολιτικά δικαιώματα, συχνά οργανωμένοι σε συντεχνίες.²⁵ Τα μέλη του λαού ήταν στη συντριπτική πλειοψηφία τους Έλληνες και ορθόδοξοι, ενώ η διάκρισή από τους cittadini δεν στηριζόταν σε οικονομικά κριτήρια, αλλά σε κοινωνικά: δεν πληρούσαν, δηλαδή, τις θεσπισμένες προϋποθέσεις για να ενταχθούν στο στρώμα των cittadini. Στο πλαίσιο αυτό, υπήρχαν πλούσιοι τεχνίτες ή μικρέμποροι, οι οποίοι ωστόσο δεν μπορούσαν να διεκδικήσουν την ένταξή τους σε ανώτερο κοινωνικό στρώμα.²⁶ Στις πόλεις διέμεναν ακόμη μειονοτικές

²¹ Παπαδία-Λάλα, *Αστικές κοινότητες*, σελ. 78-79 · αναλυτικότερα για την κρητική ευγένεια Ασπασία Παπαδάκη, «Η κρητική ευγένεια στην κοινωνία της βενετοκρατούμενης Κρήτης», *Πλούσιοι και Φτωχοί στην κοινωνία της ελληνολατινικής Ανατολής*, Χρύσα Α. Μαλτέζου (επιμέλεια), Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Βενετία 1998, σ. 305-318.

²² Για την εσωτερική διαβάθμιση στο σώμα των πολιτών, τα κριτήρια απόκτησης της ιδιότητας του πολίτη και τα εμπορικά προνόμια: Αγγελική Τζαβάρα, «Η κοινωνία», σ. 779.

²³ Αναστασία Παπαδία-Λάλα, «Κοινωνική συγκρότηση στις πόλεις», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα*, τ. Α', σ. 106.

²⁴ Παπαδία-Λάλα, «Κοινωνική συγκρότηση στις πόλεις», σ. 111.

²⁵ Συνθετικά για το θεσμό των συντεχνιών βλ. Αγγελική Πανοπούλου, *Συντεχνίες και θρησκευτικές αδελφότητες στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Αθήνα - Βενετία 2012.

²⁶ Παπαδία-Λάλα, «Κοινωνική συγκρότηση στις πόλεις», σ. 106.

ομάδες, όπως Εβραίοι, καθώς και ξένοι μισθοφόροι στρατιώτες και ξένοι έμποροι. Από την άλλη, στην ύπαιθρο κατοικούσε το μεγαλύτερο τμήμα του κρητικού πληθυσμού, οι ελληνορθόδοξοι αγρότες, οι οποίοι χωρίζονταν στους προσαρτημένους στα φέουδα βιλλάνους και στους ελεύθερους, που ήταν είτε κάτοχοι γης είτε ακτήμονες, καλλιεργητές ξένων κτημάτων.²⁷

Μια από τις πιο αξιοσημείωτες πλευρές της περιόδου της βενετοκρατίας στην Κρήτη είναι η σημαντική, πολύπλευρη πνευματική και καλλιτεχνική ανάπτυξη, που σημειώθηκε ιδιαίτερα στα αστικά κέντρα του νησιού. Κατά το 16ο αιώνα στην Κρήτη μεταφυτεύθηκε από την Ιταλία ο θεσμός των Ακαδημιών, δηλαδή φιλολογικών συλλόγων, με μέλη Βενετούς και Έλληνες από τα ανώτερα στρώματα. Η Ακαδημία των Vini (Ζωντανών) του Ρεθύμνου, των Stravaganti (Αλλόκοτων) στον Χάνδακα, με ιδρυτή το λόγιο βενετό ευγενή Ανδρέα Κορνάρο, και των Sterili (Αφόρων) στα Χανιά συνέβαλαν στην εξύψωση της πνευματικής ζωής του νησιού. Επιπλέον, η Κρήτη υπήρξε κέντρο αντιγραφής χειρογράφων, η διάδοση του έντυπου βιβλίου ήταν έντονη, ιδιωτικοί διδάσκαλοι μεριμνούσαν για τη διδασκαλία της ελληνικής, λατινικής και ιταλικής γλώσσας, όπως και τη διδασκαλία διαφόρων επιστημονικών τομέων. Αν και η εκπαίδευση δεν ήταν απαγορευμένη για τους εντόπιους, εν τούτοις οι δυσκολίες της καθημερινότητας και τα οικονομικά προβλήματα, που οι κατώτερες τάξεις αντιμετώπιζαν, καθιστούσαν το αγαθό αυτό προσιτό στα ανώτερα, κυρίως, κοινωνικά στρώματα. Σε αυτό το κλίμα, εκδηλώθηκαν δυο σημαντικά πνευματικά-πολιτισμικά φαινόμενα, η Κρητική Λογοτεχνία και η κρητική τέχνη, κυρίως στη ζωγραφική της φορητής εικόνας, με κορύφωση την περίοδο από τα μέσα του 16ου έως τα μέσα του 17ου αιώνα, που έχει χαρακτηριστεί «Κρητική Αναγέννηση».²⁸

Το πρώτο από τα δύο φαινόμενα, η Κρητική Λογοτεχνία, διακρίνεται σε δύο φάσεις, άνισες μεταξύ τους χρονικά και ποιοτικά: την πρώιμη, από το 14ο έως τα μέσα περίπου του 16ου αιώνα· και την περίοδο της ακμής, που καλύπτει τον τελευταίο αιώνα της βενετοκρατίας στην Κρήτη, περίπου από τα μέσα του 16ου έως τα μέσα του 17ου αιώνα, και συμπίπτει με τη λεγόμενη «Κρητική Αναγέννηση».

Κατά την πρώιμη φάση της Κρητικής Λογοτεχνίας κυριότεροι ποιητές ήταν οι Στέφανος Σαχλίκης, Λεονάρδος Ντελλαπόρτας, Μπεργαδής, Μαρίνος Φαλιέρος, Ιωάννης Πικατόρος,

²⁷ Παπαδία-Λάλα, *Αστικές κοινότητες*, σ. 78-79 · Παπαδάκη, «Η κρητική ευγένεια», σ. 305-318.

²⁸ Για την κρητική Αναγέννηση βλ. D. Holton, «Η κρητική Αναγέννηση», *Λογοτεχνία και κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, Ναταλία Δεληγιαννάκη (μετάφ.), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Κρήτη 2013, σ. 3-10.

Ιωάννης Χούμνος, Ανδρέας Σκλέντζας, Αντώνιος Αχέλης.

Στη δεύτερη περίοδο ανήκει το κορυφαίο έργο της Κρητικής Λογοτεχνίας, ο *Ερωτόκριτος* του Βιτσέντζου Κορνάρου, ενώ σημειώνεται σημαντική παραγωγή θεατρικών έργων, με κύριο εκπρόσωπο του Κρητικού Θεάτρου τον Γεώργιο Χορτάτση, που καλλιέργησε εξίσου την τραγωδία (*Ερωφίλη*), την κωμωδία (*Κατσούρμπος*) και την ποιμενική ποίηση (*Πανώρια* ή *Γύπαρις*). Τέλος, στα έργα της ώριμης φάσης ανήκουν, μεταξύ άλλων, η ανώνυμη, λυρική *Βοσκοπούλα* και το ιστορικό έργο *Ο Κρητικός Πόλεμος* του Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλή.

Αντίστοιχοι είναι οι χρονικοί διαχωρισμοί για την κρητική τέχνη, με κύρια έκφανση την τέχνη της φορητής θρησκευτικής εικόνας. Κορύφωση της κρητικής τέχνης αποτελεί ο 16ος αιώνας, με κύριους εκπροσώπους τον Μιχαήλ Δαμασκηνό, τον Γεώργιο Κλόντζα, αλλά και τον Δομήνικο Θεοτοκόπουλο κατά την κρητική περίοδο της ζωής και της τέχνης του.

Με βάση τα παραπάνω, η παιδική ηλικία στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, ως το κύριο ερευνητικό αντικείμενο της παρούσας εργασίας, θα μελετηθεί σε σχέση με τις ιστορικές πραγματικότητες της εποχής, που παρουσιάστηκαν παραπάνω, και όπως αποτυπώνεται στις πηγές, διοικητικές και επίσημες αλλά και στα έργα της λογοτεχνίας.

Ιστορία της παιδικής ηλικίας

Η παιδική ηλικία, σύμφωνα με σύγχρονους μελετητές, είναι μία κοινωνική κατασκευή και το περιεχόμενο του όρου εξαρτάται κάθε φορά από το χρόνο και το χώρο, στον οποίο αναφερόμαστε. Στο πλαίσιο αυτό, κάθε κοινωνία αναπτύσσει τους δικούς της μηχανισμούς και αντιμετωπίζει διαφορετικά τα παιδιά, καλλιεργώντας κατά περίπτωση άλλες προσδοκίες για τις δυνατότητές τους, ενώ, ακόμα και μέσα στην ίδια κοινωνία, άνθρωποι με διαφορετικές κοινωνικές καταβολές έχουν διαφορετική οπτική για τη θέση και την αντιμετώπιση των παιδιών. Όπως έχει υποστηριχθεί, η έννοια της παιδικής ηλικίας καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από τις σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ παιδιών και ενηλίκων, με την παιδική ηλικία να γίνεται αντιληπτή ως το αντίθετο της ενήλικης ζωής, η δε παιδικότητα να θεωρείται ότι απορρέει από τη σχέση εξάρτησης ενός παιδιού από έναν ενήλικα και ότι χαρακτηρίζεται, επίσης, από την απουσία ορθολογισμού και την ανάγκη για παιχνίδι. Στον αντίποδα, η ζωή ενός ενήλικα διέπεται από τον ορθολογισμό και την εργασία. Έτσι, η ενηλικίωση είναι η απαραίτητη διαδικασία μέσω της οποίας ο άνθρωπος αφήνει πίσω του την παιδική ηλικία και ολοκληρώνεται με την εξέλιξή του σε ενήλικα.

Οι αντιλήψεις κάθε κοινωνίας για την παιδική ηλικία έχουν αποτελέσει πεδίο μελέτης για πολλές επιστήμες και η σχετική βιβλιογραφία είναι εξαιρετικά πλούσια. Τομή στη μελέτη της ιστορίας της παιδικής ηλικίας αποτελεί, όπως έχει προαναφερθεί, το έργο του Φιλίπ Αριές, *Αιώνες παιδικής ηλικίας*. Το έργο, με πρωτότυπο τίτλο *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*, εκδόθηκε για πρώτη φορά στη Γαλλία το 1960. Ο Αριές, στο πνεύμα της Σχολής των «Annales» και της Ιστορίας των Νοοτροπιών, μελέτησε το πώς η κοινωνία αντιμετώπιζε την παιδική ηλικία στο φεουδαρχικό σύστημα, υπό το οποίο τελούσε η Ευρώπη, μέχρι τη Γαλλική Επανάσταση. Αυτό που εκφράζεται μέσα από τον πρωτότυπο τίτλο στα γαλλικά, αλλά χάνεται στην ελληνική μετάφραση, είναι η έννοια της οικογένειας και η συσχέτισή της με την έννοια της παιδικής ηλικίας.

Κεντρικός άξονας, στο έργο του Αριές, είναι η περιορισμένη, κατά την περίοδο που εξετάζει, συναισθηματική επαφή των ενηλίκων με τα παιδιά. Σύμφωνα με τις θέσεις του, η υψηλή βρεφική και παιδική θνησιμότητα δεν επέτρεπε στους γονείς να αναπτύσσουν βαθιά

συναισθήματα με τα παιδιά τους πριν αυτά ξεπεράσουν τον κίνδυνο του πρόωρου θανάτου, σαν ένα μέσο αυτοπροστασίας. Έτσι, ήταν εγκρατείς ως προς την εκδήλωση αγάπης και στοργής, φροντίζοντας να μη συνδέονται συναισθηματικά με τα παιδιά τους.²⁹ Μετά τα πρώτα επικίνδυνα χρόνια, το παιδί αναλάμβανε ευθύνες βοηθώντας τους γονείς του στην εργασία τους ή μαθητεύοντας μακριά από το σπίτι του, κοντά σε έναν τεχνίτη, συμμετείχε, δηλαδή, ενεργά στην παραγωγική διαδικασία. Η οικογένεια ήταν περισσότερο ένας τρόπος επιβίωσης, παρά μία δεξαμενή αγάπης και συναισθηματικής υποστήριξης.

Τα παιδιά αναμειγνύονταν γρήγορα με τον κόσμο των ενηλίκων, επομένως δεν υπήρχε μεταξύ τους διάκριση και εξ αυτού το παιδί δεν αποτελούσε ξεχωριστή κοινωνική κατηγορία. Η αντίληψη αυτή, πάντοτε σύμφωνα με τον Αριές, φαίνεται πως άλλαξε άρδην στα τέλη του 17ου αι., με βασικό άξονα τη διάδοση της σχολικής εκπαίδευσης. Εντός του σχολείου, τα παιδιά ανέπτυσσαν τον δικό τους κόσμο, μακριά από τους ενήλικες. Παράλληλα, άρχισε να εμφανίζεται μια νέα λειτουργία της οικογένειας και η αγάπη έγινε κύριο συστατικό των σχέσεων μεταξύ των μελών της. Σημαντικός παράγοντας ήταν ο περιορισμός των πρόωρων θανάτων και συνακολούθως, με τη μείωση αυτής της απειλής, η δυνατότητα των γονέων να αναπτύσσουν και εκδηλώνουν με μεγαλύτερη άνεση τα συναισθήματα αγάπης προς τα παιδιά τους, τα οποία κατά το προηγούμενο διάστημα σχεδόν απέρριπταν λόγω της υψηλής θνησιμότητας.³⁰

Η αλλαγή αυτή έχει τα θεμέλιά της στην πρώιμη νεωτερικότητα, με τις μεταβολές της κοινωνίας, καθώς και την ανάδειξη της αστικής τάξης που επιδίωκε πλέον πρόσβαση στη μόρφωση και στην εξουσία. Το ενδιαφέρον για την παιδική ηλικία προερχόταν τόσο από πρόσωπα εντός του σπιτιού, όπως η μητέρα και η τροφός, όσο και από εξωγενείς παράγοντες, εκκλησία, κράτος και λόγιους. Οι παιδαγωγικές μέθοδοι, που πρότειναν οι ειδήμονες, χαρακτηρίζονταν συχνά από ιδιαίτερη σκληρότητα, επενδεδυμένη με χριστιανική ηθική. Ωστόσο, το ότι οι συμβουλές αυτές επαναλαμβάνονταν από τους παιδαγωγούς μάλλον υποδηλώνει ότι οι γονείς δεν έδιναν, πλέον, έμφαση στη σκληραγώγηση των τέκνων τους, αλλά προτιμούσαν μία πιο ήπια και συναισθηματική προσέγγιση.

Η άποψη του Αριές σχετικά με την έλλειψη ενδιαφέροντος και αγάπης προς τα παιδιά, κατά το Μεσαίωνα, έχει αμφισβητηθεί από τότε που εκδόθηκε το βιβλίο του. Άλλωστε, όπως έχει επισημανθεί, ήδη από τον 11ο αι. θεωρείται δεδομένη η ανάγκη των παιδιών για αγάπη

²⁹ Αριές, *Παιδική ηλικία*, σ. 198.

³⁰ Αριές, *Παιδική ηλικία*, σ. 19.

και τρυφερότητα.³¹ Επομένως, οι άνθρωποι στο Μεσαίωνα όχι μόνο είχαν αντίληψη για τις συναισθηματικές ανάγκες των παιδιών, αλλά το ενδιαφέρον για την ανατροφή τους ήταν έντονο και λόγιοι της περιόδου έχουν ασχοληθεί στα έργα τους με το ζήτημα της διαπαιδαγώγησής τους.

Μία ακόμη πτυχή στο έργο του Αριές είναι η θέση του για την «αθωότητα» των παιδιών και πώς αυτή συνδέεται με την άγνοια για ζητήματα σεξουαλικότητας. Κατά τον συγγραφέα, τα παιχνίδια και τα υπονοούμενα φαίνεται ότι ήταν αρκετά διαδεδομένα και καθόλου καταδικαστέα, μέχρι και τον 16ο αι., ενώ η έννοια της ντροπής και της ιδιωτικότητας δεν υφίστατο ακόμη. Αντίθετα, έναντι των παιδιών, παρατηρείται ελευθεριότητα στο λεξιλόγιο και στις χειρονομίες, καθώς επικρατούσε η άποψη ότι πριν από την εφηβεία το παιδί δεν είχε αφυπνιστεί σεξουαλικά, άρα αθυροστομίες και χειρονομίες, που σήμερα θα ήταν καταδικαστέες, δεν είχαν συνέπειες. Με την είσοδο του παιδιού στα χρόνια της εφηβείας, οι αστεϊσμοί και οι κινήσεις σχετικά με τη σεξουαλικότητά του έπαυαν να θεωρούνται παιχνίδι και πλέον μειώνονταν, μέχρι που εξαλείφονταν, όσο το παιδί μεγάλωνε και αποκτούσε συνείδηση των πραγμάτων.³²

Με βάση το έργο του Αριές, το 17ο αι., σημειώνεται μια μεγάλη αλλαγή στα ήθη και η ηθική αποκτά δεσπόζουσα θέση. Στο πλαίσιο αυτό, η προστασία του κοινωνικού συνόλου, και ειδικότερα των παιδιών, από τη χυδαιότητα προκάλεσε την ανάγκη για μέτρα λογοκρισίας και δημιούργησε νέες πρακτικές, όπως η έκδοση εγχειριδίων σχετικά με τη διαπαιδαγώγηση των παιδιών. Η διαφορά με τα έργα της προηγούμενης περιόδου έγκειται στο ότι τα νέα βιβλία περιείχαν περισσότερο πρακτικές οδηγίες, για να εφαρμόσουν οι γονείς, παρά μία θεωρητική προσέγγιση στο ζήτημα. Επιπλέον, η θεωρούμενη ως δεδομένη, πλέον, αθωότητα των παιδιών έδωσε και μία νέα, θρησκευτική διάσταση στην ύπαρξή τους.

Η σύνδεση με το θείο είναι ιδιαίτερα έκδηλη στην εικονογραφία της εποχής, πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι όψεις της παιδικής ηλικίας απεικονίζονται ήδη από το 13ο αιώνα. Έτσι, σκηνές από τη ζωή του Ιησού σε βρεφική και παιδική ηλικία τον παρουσιάζουν ως ένα παιδί με τις ανάγκες που έχει κάθε παιδί, δίνοντας έμφαση κυρίως στη σχέση με τη μητέρα του. Η εγγύτητα και η τρυφερότητα ξεπερνούν την έκφραση του θρησκευτικού αισθήματος και η απεικόνιση του θείου τείνει να απεικονίζει την καθημερινότητα.³³ Παράλληλα, η

³¹ H. Cunningham, *Children and childhood in western society since 1500*, Longman, New York 1995, σ. 34.

³² Αριές, *Παιδική ηλικία*, σ. 167.

³³ Αριές, *Παιδική ηλικία*, σ. 73.

εκκοσμίκευση του θρησκευτικού στοιχείου θα επηρεάσει τη γενικότερη απεικόνιση της οικογένειας και της παιδικής ηλικίας. Ακόμα και αν τα παιδιά δεν αποτελούσαν το κύριο θέμα ενός πίνακα, συχνά απεικονίζονταν μαζί με τους ενήλικες, ενώ από το 15ο και, ιδίως από το 16ο αι., εμφανίζονται και προσωπογραφίες παιδιών. Η αλλαγή αυτή έχει αποδοθεί και στη μείωση της παιδικής θνησιμότητας, που δημιουργούσε στους γονείς την ανάγκη αποστασιοποίησης από τα παιδιά τους, όσο αυτά ήταν ακόμη σε επίφοβη ηλικία. Όσο η κοινωνία και οι γονείς άρχισαν να ξεπερνούν τον φόβο του πρόωρου θανάτου, τόσο εντεινόταν η ανάγκη να έχουν μία απεικόνιση των τέκνων τους σε μικρή ηλικία.

Από το 17ο αι. και έπειτα, πυκνώνουν, στις εικόνες, οι επιγραφές με το όνομα και την ηλικία του νεαρού εικονιζόμενου ή της νεαρής εικονιζόμενης, γεγονός που υποδηλώνει ότι το παιδί αρχίζει να αποκτά ταυτότητα μέσα στον κόσμο των ενηλίκων. Το ηλικιακό αυτό στάδιο γίνεται διακριτό με συγκεκριμένα γνωρίσματα. Έτσι, από τους συμβολισμούς στην εικονογραφία του 15ου αι., σημειώνεται το πέρασμα σε υπαρκτά πρόσωπα, τα οποία εικονίζονται στα πορτρέτα. Στο πλαίσιο της ιδεολογίας που αναπτύσσεται κατά τον 17ο αι., ο Ιησούς απεικονίζεται μόνος, η Αγία Οικογένεια, η οικογένεια γενικότερα, παύει να είναι το επίκεντρο³⁴. Το ενδιαφέρον μετατοπίζεται όλο και περισσότερο στο παιδί.

Συνοψίζοντας τον Αριές, κατά τον Μεσαίωνα και μέχρι την εποχή της νεωτερικότητας, η παιδική ηλικία δεν υφίστατο, καθώς δε διακρίνεται κάποια ειδική μεταχείριση για τα παιδιά, τα οποία, αντίθετα, εισέρχονταν από πολύ νωρίς στον κόσμο των ενηλίκων και της εργασίας. Σταδιακά, οι κοινωνικές μεταβολές έφεραν αλλαγές και στον τρόπο που η οικογένεια αντιμετώπιζε τα μέλη της. Με την αγάπη να είναι το εφελτήριο για τη δημιουργία οικογένειας, τα συναισθήματα και το ενδιαφέρον μετατοπίστηκαν στα νεότερα, άρα πιο ευάλωτα, μέλη, τα οποία απέκτησαν ταυτότητα ενώ, κατά την προηγούμενη περίοδο, δε διακρίνονταν από τους ενήλικες.

Στην Ελλάδα, το έργο του Αριές μεταφράστηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1990 και βρέθηκε στο επίκεντρο της σχετικής επιστημονικής συζήτησης. Άλλωστε, το ενδιαφέρον για τη μελέτη της παιδικής ηλικίας είχε ξεκινήσει ήδη από τη δεκαετία του 1980. Το 1984, στην Αθήνα, διοργανώθηκε Διεθνές Συμπόσιο με θέμα *Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*. Ξένοι και Έλληνες μελετητές προσέγγισαν τα ζητήματα της παιδικής ηλικίας μέσα από διάφορες οπτικές, λαμβάνοντας υπόψη την ανθρωπολογία (Ugo Fabietti), την προφορική

³⁴ Αριές, *Παιδική ηλικία*, σ. 189.

παράδοση (Αλέξης Πολίτης), αλλά και τα ιστορικά δεδομένα. Μεταξύ άλλων, ο Jacques Le Goff φαίνεται να συντάσσεται με την άποψη του Αριές για έλλειψη αγάπης και, συνεπώς, απουσία της παιδικής ηλικίας στο Μεσαίωνα, στη μελέτη του για την έννοια της παιδικότητας, όταν το παιδί καλούνταν να αναλάβει ρόλους ενηλίκων,³⁵ ενώ ο Jose Gentil Da Silva, με την εισήγησή του, επιχείρησε να συγκεντρώσει τις αντιλήψεις των κοινωνιών του παρελθόντος, όπως αυτές ερμηνεύτηκαν από σύγχρονους του ιστορικούς.³⁶ Ένα ακόμη σχετικό Διεθνές Συμπόσιο έλαβε χώρα, και πάλι στην Αθήνα, το 1998, με τίτλο *Οι Χρόνοι της Ιστορίας: Για μία ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*.³⁷ Οι θεματικές του συνεδρίου καλύπτουν λειτουργίες όπως η εκπαίδευση, πτυχές που σήμερα φαίνονται ασύμβατες με την παιδική ηλικία, όπως η εργασία και η πολιτική, αλλά και έννοιες συνυφασμένες με την παιδικότητα, όπως ο ελεύθερος χρόνος και ο αθλητισμός. Ακόμη, παρουσιάστηκαν ανθρωπολογικές προσεγγίσεις για το αντικείμενο και η συσχέτιση των παιδιών με τον κόσμο της τέχνης.

Για την ιστορία της παιδικής ηλικίας κατά την περίοδο της βενετοκρατίας, δεν έχει εκδοθεί μέχρι σήμερα μία μονογραφία που να παρουσιάζει το φαινόμενο συνθετικά. Έναυσμα και οδηγό για τον ερευνητή αποτελεί το άρθρο της Χρύσας Μαλτέζου «Το παιδί στην κοινωνία της βενετοκρατούμενης Κρήτης», δημοσιευμένο το 1987.³⁸ Η Μαλτέζου δίνει ερευνητικές κατευθύνσεις για το θέμα, με βάση τη διεθνή ιστοριογραφία, θέτοντας στην έρευνα της περιόδου της βενετοκρατίας στη Κρήτη προβληματικές για την ενηλικίωση, τους έμφυλους ρόλους, την ανατροφή και την καθημερινή ζωή ή ζητήματα δικαίου, όπως η θέση των νόθων παιδιών, κ.ά. Άλλες αναφορές στη βιβλιογραφία της περιόδου της βενετοκρατίας, σχετικά με την παιδική ηλικία, δεν λείπουν, ωστόσο εντάσσονται σε μελέτες ευρύτερων θεματικών και κινούνται πάνω σε διάφορους άξονες. Για παράδειγμα, στο πλαίσιο της κοινωνικής-ιδρυματικής πρόνοιας που εφάρμοσε η Βενετία στις κτήσεις της, εντάσσονται το κεφάλαιο για τα ιδρύματα απροστάτευτων παιδιών (*hospitali della pietà*) στην Κρήτη, στη μονογραφία της Αναστασίας Παπαδία-Λάλα «Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα»,³⁹ καθώς και το άρθρο της

³⁵ J. Le Goff, «Ο βασιλιάς παιδί στη μεσαιωνική Δύση», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, τ. Α', σ. 227-247.

³⁶ G. J. Da Silva, «Η ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας στην πρόσφατη ιστορική παραγωγή», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, τ. Α', σ. 37-78.

³⁷ *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Οι χρόνοι της Ιστορίας*.

³⁸ Μαλτέζου, «Το παιδί».

³⁹ Αναστασία Παπαδία-Λάλα, «Θεσμοί κοινωνικής μέριμνας στο βενετοκρατούμενο Ρέθυμνο», *Της Βενετίας το Ρέθυμνο: Πρακτικά Συμποσίου*, Χρύσα Μαλτέζου, Ασπασία Παπαδάκη (επιμ.), Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Ρέθυμνο 2002, σ. 61-77.

ιδίας για τους θεσμούς κοινωνικής μέριμνας στο βενετοκρατούμενο Ρέθυμνο.⁴⁰ Στην ίδια κατηγορία εμπίπτει και το άρθρο της Κατερίνας Κωνσταντινίδου για το βρεφοκομείο της Πελοποννήσου,⁴¹ καθώς και το κεφάλαιο για το εκθετοτροφείο της Κέρκυρας, στο βιβλίο της «Νοσοκομειακή περίθαλψη στη βενετική Κέρκυρα».⁴² Μία ακόμη θεματική, από την οποία μπορεί ο ερευνητής να αντλήσει πληροφορίες για την παιδική ηλικία στις βενετοκρατούμενες ελληνικές περιοχές, είναι εκείνη της εκπαίδευσης και της μαθητείας. Πλήθος συμβάσεων μαθητείας έχουν καταγραφεί από τους συμβολαιογράφους (νοταρίους) των περιοχών αυτών, ωστόσο συνδέονται περισσότερο με τον κόσμο των τεχνιτών ή των ζωγράφων. Στην κατηγορία αυτή εμπίπτει το άρθρο της Αγγελικής Πανοπούλου «Παιδική ηλικία και διάρκεια μαθητείας στην Κρήτη, 16ος-17ος αι.»,⁴³ στο οποίο, παράλληλα με το θεσμό της μαθητείας, προσεγγίζονται και ζητήματα παιδικής ηλικίας. Άλλα άρθρα σχετικά με τη μαθητεία στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, όπου επίσης στοιχεία για την ιστορία της παιδικής ηλικίας, έχουν δημοσιεύσει ο Ι. Χατζάκης⁴⁴ αλλά και, παλαιότερα, ο Ι. Κισκήρας.⁴⁵

Σχετικά στοιχεία περιέχονται γενικά στα πολυάριθμα έγγραφα που αναφέρονται σε διάφορες μορφές εκπαίδευσης στην Κρήτη και ευρύτερα στις βενετοκρατούμενες ελληνικές περιοχές. Πρόκειται για διαδικασίες που συνδέονταν με την επιθυμία των οικογενειών να προσφέρουν στους απογόνους τους γνώσεις, είτε γενικές και στοιχειώδεις, είτε εξειδικευμένες, ως απόρροια των ιδεών της Αναγέννησης που προήγαγε τη διεύρυνση των πνευματικών οριζόντων του ανθρώπου μέσω της μάθησης.⁴⁶

Αναμφισβήτητα, η ιστορία της παιδικής ηλικίας στις βενετοκρατούμενες περιοχές δεν έχει μελετηθεί επαρκώς, αποτελώντας πρόσφορο έδαφος για τους ιστορικούς.

⁴⁰ Αναστασία Παπαδία-Λάλα, *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Βενετία 1996.

⁴¹ Κατερίνα Κωνσταντινίδου, «Povere creature innocenti delle altrui colpe...: Τα βρεφοκομεία της Πελοποννήσου (τέλη 17ου - αρχές 18ου αι)», *Θησαυρίσματα* 29 (1999), σ. 435-455.

⁴² Κατερίνα Κωνσταντινίδου, *Νοσοκομειακή περίθαλψη στη βενετική Κέρκυρα (17ος - 18ος αι.)*, Εκδόσεις Ευρασία, Αθήνα 2012.

⁴³ Αγγελική Πανοπούλου, «Παιδική ηλικία και μαθητεία στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, 16ος - 17ος αι.», *Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* τ. 2.1, Ι. Βιβλιάκης (επιμ.), Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος», Χανιά 2010.

⁴⁴ Ι. Χατζάκης, «Μαθητείες στη βενετοκρατούμενη Κρήτη», *ΑΝΤΙΚΗΝΣΩΡ Τιμητικός Τόμος Σπύρου Ν. Τρωιάνου*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα 2013, σ. 1795-1813.

⁴⁵ Ι. Κισκήρας, *Η σύμβασις μαθητείας εν τη βενετοκρατούμενη Κρήτη (Μετ' ανεκδότων εγγράφων εκ του Archivio di Stato της Βενετίας)*, Αθήνα 1968.

⁴⁶ Ενδεικτικά για την εκπαίδευση: Παναγιώτα Τζιβάρα, *Σχολεία και δάσκαλοι στη βενετοκρατούμενη Κέρκυρα (16ος - 18ος αι.)*, Αθήνα 2003.

Κεφάλαιο 1ο. Ορολογία σύμφωνα με το φύλο και την ηλικία

Πλούσια εμφανίζεται η ορολογία, που αφορά στα στάδια της ηλικίας των παιδιών, τόσο στα ελληνικά, τη γλώσσα των κυριαρχουμένων, με το βυζαντινό παρελθόν, όσο και στα λατινικά και τα ιταλικά, τη γλώσσα της διοίκησης στη βενετοκρητική κοινωνία.

Στη βυζαντινή παράδοση, ως προς τα ηλικιακά στάδια, η λέξη *τέκνον* δηλώνει ευρύ ηλικιακό φάσμα, καθώς χρησιμοποιείται τόσο για παιδιά που έχουν περάσει τη νηπιακή ηλικία, όσο και για μικρότερα.⁴⁷ Ειδικότερα η νηπιακή ηλικία, δηλαδή το διάστημα από τη γέννηση μέχρι και τα τέσσερα πρώτα χρόνια ζωής του παιδιού, αποδιδόταν με τον όρο *βρέφος*, όπως μαρτυρείται σε κείμενο του πατριάρχη Φωτίου. Στο ίδιο κείμενο, η λέξη *παιδίον* αφορούσε στην προσχολική και σχολική ηλικία, από τα τέσσερα μέχρι τα δέκα χρόνια, ο όρος *βούπαις* αναφερόταν στην ηλικία μέχρι τα δεκαοκτώ χρόνια, ενώ ο όρος *μειράκιον* παρέπεμπε στο σύντομο χρονικό διάστημα από τα δεκαοκτώ μέχρι τα είκοσι έτη.⁴⁸ Σε άλλες πηγές της βυζαντινής περιόδου όμως, χρησιμοποιείται ο όρος *νήπιο* για να δηλωθεί το παιδί που είχε περάσει τα τέσσερα χρόνια, αλλά δεν έχει κλείσει ακόμα τα επτά. Επιπλέον, η νηπιακή ηλικία χαρακτηριζόταν και από άλλες λέξεις, που συνδέονταν με στοιχεία της ζωής του παιδιού σε αυτό το στάδιο· για παράδειγμα χρησιμοποιείται η λέξη *υπομάσθιο*, η οποία αναφερόταν στη διαδικασία του θηλασμού. Από την άλλη, σε σχέση και με το φύλο, η λέξη *κόρη* μπορεί να υποδηλώνει κορίτσι μετά τη νηπιακή ηλικία αλλά και νεαρή κοπέλα, μέχρι και την ηλικία των είκοσι χρόνων.⁴⁹ Σε άλλες, επίσης βυζαντινές πηγές απαντώνται οι όροι *πρόξιμοι ἰμφαντες* (*proximos infanti*) και *πρόξιμοι πουβεργάτοι* (*proximos pubertati*),⁵⁰ οι οποίοι υποδηλώνουν την ηλικία περίπου στα δώδεκα έτη και περίπου στα δεκατέσσερα έτη αντίστοιχα. Στη δεύτερη περίπτωση φαίνεται ότι αναφέρεται στα παιδιά που πλησίαζαν την εφηβεία ή ήβη, την ηλικία, δηλαδή, που ο άνθρωπος φτάνει σε σεξουαλική ωριμότητα. Η λέξη *άνηβος* αναφέρεται τόσο σε παιδιά ηλικίας από τριών έως επτά ετών, όσο και σε παιδιά μέχρι τα δεκατέσσερά τους χρόνια,⁵¹ δηλώνοντας το αντίθετο του εφήβου, χαρακτηρίζει, δηλαδή, το ηλικιακό στάδιο πριν

⁴⁷ G. Prinzing, «Observations on the legal status of children and stages of childhood in Byzantium», *Becoming Byzantine: Children and Childhood in Byzantium*, Arietta Papaconstantinou, Alice - Mary Talbot (ed.), Washington D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2009, σ. 17.

⁴⁸ Prinzing, «Observations», σ. 17.

⁴⁹ Prinzing, «Observations», σ. 19.

⁵⁰ Prinzing, «Observations», σ. 20.

⁵¹ Prinzing, «Observations», σ. 20.

τη σεξουαλική ωριμότητα.

Από την άλλη, στη δυτική Ευρώπη, ο όρος *pueritia*, παράγωγο του *puer*, που σημαίνει παιδί, δηλώνει την παιδική ηλικία από τη γέννηση μέχρι τα δεκατέσσερα χρόνια,⁵² ωστόσο φαίνεται ότι υπάρχει νοηματικά κάποια διάκριση από τη γέννηση μέχρι τα επτά χρόνια και από τα επτά στα δεκατέσσερα, ακόμη και αν η λέξη που χαρακτηρίζει συνολικά αυτό το χρονικό διάστημα είναι η ίδια.⁵³ Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει η χρήση της έννοιας *infantia/infanti*. Ενώ στις δυτικές πηγές, η λέξη *infantia* χαρακτήριζε τα πρώτα στάδια της ζωής,⁵⁴ όπως αναφέρθηκε παραπάνω, στο Βυζάντιο ο όρος χρησιμοποιούνταν για μεταγενέστερες ηλικίες, λίγο πριν την εφηβεία, επομένως είναι έκδηλη, εδώ, η διαφορά στο περιεχόμενο του όρου σε διαφορετικά γεωγραφικά και πολιτισμικά περιβάλλοντα. Ο όρος για την εφηβεία, στα λατινικά, είναι αυτός της *adolescentia*. Κατά τον Πανδέκτη, το επόμενο στάδιο, η *νεότης*, αποτελεί τη μεγαλύτερη ακμή που μπορεί να φτάσει κάποιος και εκτείνεται ως την ώριμη ηλικία των πενήντα ετών.⁵⁵

Ως προς τους ηλικιακούς προσδιορισμούς στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι ο παραπάνω όρος της «νεότητας», παρότι το ευρύ ηλικιακό φάσμα που καλύπτει μπορεί να εκπλήττει, ωστόσο, φαίνεται ότι συμφωνεί νοηματικά με τη βενετική νομοθετική ρύθμιση, κατά την οποία οι άντρες ηλικίας δεκατεσσάρων μέχρι εξήντα ετών ήταν σε θέση να προσφέρουν στρατιωτικές υπηρεσίες.

Η ηλικιακή αυτή ομάδα χαρακτηριζόταν, λοιπόν, *uomini da fatti*⁵⁶ και ο χαρακτηρισμός παρέπεμπε στις παραγωγικές ηλικίες του ανθρώπου. Η ενηλικίωση, ωστόσο, οριζόταν στα 18 χρόνια, και για τα δύο φύλα, επομένως η παιδική ηλικία κάλυπτε την προηγούμενη ηλικιακή περίοδο, από τη γέννηση έως την ενηλικίωση, με διάφορους προσδιορισμούς για επιμέρους ηλικιακές της φάσεις.⁵⁷ Οι όροι των πηγών δεν είναι πάντοτε σαφείς ως προς τα ηλικιακά δεδομένα. Ειδικότερα, συχνά απαντούν τα προσδιοριστικά *υιός* και *θυγατέρα*, που αναφέρονται σε ευρύ ηλικιακό φάσμα, παραπέμπουν όμως στο φύλο ενός παιδιού. Ακόμα, χρησιμοποιούνταν παράγωγα της λέξης κόρη: το υποκοριστικό *κορίτσι*, καθώς και *κοράσι* ή *κορασά*.⁵⁸ Συνήθης ήταν η χρήση της λέξης *putto/putti*, η οποία δηλώνει τα αγόρια στην ηλικία

⁵² Cunningham, *Children*, σ. 32.

⁵³ Αριές, *Παιδική Ηλικία*, σ. 51.

⁵⁴ Cunningham, *Children*, σ. 34.

⁵⁵ Αριές, *Παιδική ηλικία*, σ. 51.

⁵⁶ Μαλτέζου, «Το παιδί», σ. 216.

⁵⁷ Μαλτέζου, «Το παιδί», σ. 216.

⁵⁸ Μαλτέζου, «Το παιδί», σ. 215.

λίγο πριν την εφηβεία, άρα παιδιά περίπου δεκατεσσάρων ετών⁵⁹ (τα κορίτσια φτάνουν στην εφηβεία στα δώδεκα έτη, ενώ τα αγόρια στα δεκατέσσερα⁶⁰).

Πηγές πληροφόρησης για τη χρήση των διαφόρων προσδιοριστικών για τα παιδιά αποτελούν τόσο τα πολυάριθμα έγγραφα της βενετικής περιόδου, δημόσια και συμβολαιογραφικά, όσο και τα έργα της κρητικής λογοτεχνίας. Μεταξύ των τύπων συμβολαιογραφικών εγγράφων, με αναφορές στην παιδική ηλικία, ιδιαίτερη θέση κατέχουν οι διαθήκες. Ενδεικτικά, σε διαθήκες, γραμμένες στα λατινικά, τόσο του πρώτου,⁶¹ όσο και του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα,⁶² χρησιμοποιείται η λέξη *filia* για την κόρη και το αντίστοιχο *filius* για τον υιό, όροι που και πάλι προσδιορίζουν το φύλο και όχι την ηλικία. Από την άλλη, όπως δηλώνεται σε διαθήκες του πρώτου μισού του 16ου αιώνα, γραμμένες στα ελληνικά,⁶³ ο ελληνικός όρος για την κόρη, χωρίς επίσης αναφορά σε ηλικία, είναι αυτός της *θυγατέρας*. Ακόμα, οι λέξεις *εγγονή* και *εγγόν(ε)ι* χρησιμοποιούνταν για να δηλωθεί η σχέση μεταξύ του διαθέτη και των κληρονόμων, χωρίς, ωστόσο, να διευκρινίζεται η ηλικία τους. Το ουδέτερο *εγγόν(ε)ι* αναφέρεται σε άρρενα.

Ενδιαφέροντα στοιχεία παρέχονται σε κείμενα της Κρητικής Λογοτεχνίας. Στον «Ερωτόκριτο», η λέξη *θυγατέρα*⁶⁴ χρησιμοποιείται συχνά για την Αρετούσα, όταν γίνεται αναφορά της σε σχέση με τους γονείς της. Ακόμα, η Αρετούσα στα πρώτα της χρόνια προσδιορίζεται ως *παιδί*,⁶⁵ ενώ κατά τη διάρκεια του έργου, όταν βρίσκεται πλέον στα χρόνια της εφηβείας, ο ποιητής την περιγράφει ως *παίδα*⁶⁶ αλλά και ως *κόρη*, *κορασά* και *κοπελιά*. Ειδικά τον προσδιορισμό *κορασά*, ο ποιητής τον συνδέει με τη νεανική ηλικία της Αρετούσας.⁶⁷ Για τον Ερωτόκριτο, αντίστοιχα, σε σχέση με τον πατέρα του χρησιμοποιείται η λέξη *ύγιός*.⁶⁸ Ο ποιητής πληροφορεί τον αναγνώστη για την ηλικία του ήρωα, ο οποίος είναι *δεκαοχτώ χρονῶ* και για αυτό τον χαρακτηρίζει *νιούτσικο*⁶⁹. Επομένως, οι λέξεις *θυγατέρα* και *ύγιός*, όπως και τα λατινικά *filia* και *filius*, προσδιορίζουν τη συγγενική σχέση μεταξύ γονιού και παιδιού, πέρα

⁵⁹ Παπαδία-Λάλα, *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα*, σ. 118.

⁶⁰ Μαλτέζου, «Το παιδί», σ. 216.

⁶¹ Sally McKee (ed.), *Wills from late medieval Venetian Crete 1312 - 1420*, Vol 2, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington 1998, σ. 553.

⁶² McKee, *Wills*, σ. 699.

⁶³ Στ. Κακλαμάνης, Στ. Λαμπάκης, *Μανουήλ Γρηγορόπουλος: Νοτάριος Χάνδακα 1506-1532*, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2003, σ. 21 και 111.

⁶⁴ Στ. Αλεξίου (επιμ.), *Βιτσέντζος Κορνάρος, Ερωτόκριτος*, Ερμής, Αθήνα 1988, στ. 51, σ. 12.

⁶⁵ Αλεξίου, *Ερωτόκριτος*, στ. 67, σ. 12.

⁶⁶ Αλεξίου, *Ερωτόκριτος*, στ. 105, σ. 14.

⁶⁷ Αλεξίου, *Ερωτόκριτος*, στ. 448, σ. 24.

⁶⁸ Αλεξίου, *Ερωτόκριτος*, στ. 77, σ. 14.

⁶⁹ Αλεξίου, *Ερωτόκριτος*, στ. 79-81, σ. 14.

από το φύλο του παιδιού, ενώ λέξεις όπως *παιδί* και *κόρη* δίνουν έμφαση στο φύλο, χωρίς να φανερώνουν απαραίτητα την ηλικία του προσώπου ή συγγενική σχέση με κάποιο άλλο πρόσωπο. Η παράλληλη χρήση ελληνικών και λατινικών λέξεων στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, όπως φαίνεται κυρίως στις διαθήκες, είναι χαρακτηριστικό της πρόσμιξης στοιχείων στη γλώσσα και στην καθημερινότητα των κατοίκων του νησιού, κατά την υπό μελέτη περίοδο.

Κεφάλαιο 2ο. Τα πρώτα χρόνια της ζωής του παιδιού και ο περίγυρος

Ο τοκετός είναι μία σημαντική αλλά και επικίνδυνη στιγμή για τη μητέρα και το βρέφος. Στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, όπως και σε όλες τις κοινωνίες, αντιμετωπιζόταν με σεβασμό και κατά τη διάρκειά του λάμβαναν χώρα μία σειρά από τελετουργικά, υπό την ευθύνη της μαμής. Ο ρόλος της ήταν πολλαπλός, τόσο πρακτικός όσο και πνευματικός, και η παρουσία της θεωρούνταν απαραίτητη για τη διαδικασία του τοκετού, την εμπύχωση της επιτόκου και την εξασφάλιση της καλής υγείας της μητέρας και του νεογέννητου.

Στη βυζαντινή Αυτοκρατορία, παρά τη μέριμνα των βυζαντινών αυτοκρατόρων για λοχοκομεία, προκειμένου να γεννούν με ασφάλεια οι φτωχές γυναίκες, ο τοκετός συνήθως γινόταν στο σπίτι. Η έγκυος μπορούσε να κάθεται σε σκαμνί, *δίφρος* κατά τη βυζαντινή ορολογία, να είναι ξαπλωμένη σε κρεβάτι ή όρθια. Στην τελευταία περίπτωση στηριζόταν σε άλλες γυναίκες που παρίσταντο την ώρα του τοκετού.⁷⁰ Οι γυναίκες που επιθυμούσαν να κυοφορήσουν ή όσες κυοφορούσαν ήδη εναπόθεταν τις ελπίδες τους στην Παναγία και τελούσαν ποικίλα τελετουργικά. Η μαμή έλυνε κόμπους στο σπίτι της εγκυμονούσας, έδινε βότανα και φάρμακα αν χρειαζόταν και έλεγε προσευχές⁷¹ για να εξασφαλιστεί ο εύκολος τοκετός ή να ξεπεραστούν εμπόδια που τυχόν ανέκυπταν στη διάρκεια αυτού. Εφόσον δεν είχαν άλλους τρόπους να ανιχνεύσουν την αιτία των κινδύνων και να τους ερμηνεύσουν, στα χνάρια των πρώτων πολιτισμών που προσωποποιούσαν τα στοιχεία της φύσης, τις αρετές και τα δεινά της ζωής τους, έτσι και ο άνθρωπος του 13ου αιώνα, εποχή που η Κρήτη περνάει από το Βυζάντιο στη βενετική κυριαρχία, απέδιδε την ευθύνη για τις ατυχίες σε δαιμονικά πνεύματα, όπως η Γελώ, και το κακό μάτι. Ο κίνδυνος για τη λεχώνα και το νεογέννητο ήταν αυξημένος λίγο πριν ή λίγο μετά τον τοκετό, ενώ, με τον καιρό, μειωνόταν.⁷² Αρωγός των γυναικών ήταν η Παναγία ως Θεοτόκος. Αφορμώμενες από ένα κράμα θρησκευτικού αισθήματος και μαγείας, οι γυναίκες τύλιγαν την κοιλιά τους με ύφασμα που είχε έλθει σε

⁷⁰ Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τ. Δ', Collection de l'Institut français d'Athènes, Αθήνα 1951, σ. 22.

⁷¹ Κουκουλές, *Βίος και πολιτισμός*, Δ', σ. 24-25· Χ. Οικονομόπουλος, Αλεξάνδρα Οικονομοπούλου, «Η παραδοσιακή μαμή της Κρήτης κατά τη Βενετοκρατία, την Τουρκοκρατία και τα χρόνια του ελεύθερου ελληνικού κράτους», *Κρητολογικά Γράμματα* 22 (2009-2011), 439-468.

⁷² Brigitte Pitarakis, «The material culture of childhood in Byzantium», *Becoming Byzantine: Children and Childhood in Byzantium*, Papaconstantinou Arietta, Talbot Alice - Mary (ed.), Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington D. C. 2009, σ. 197.

επαφή προηγουμένως με θαυματουργή εικόνα της Θεοτόκου ή ναό αφιερωμένο στη χάρη Της⁷³.

Κατά τη διάρκεια της βενετικής κυριαρχίας στην Κρήτη, όπως και κατά την προγενέστερη βυζαντινή περίοδο, η μαμή φαίνεται ότι αντιμετωπιζόταν με τον ίδιο τρόπο από την κοινωνία. Το έργο της βασιζόταν στην εμπειρία της, για αυτόν το λόγο ήταν συνήθως μεγάλης ηλικίας.⁷⁴ Η ηλικία της ενέπνεε, παράλληλα, σεβασμό και εμπιστοσύνη. Οι γνώσεις, οι πρακτικές και τα τελετουργικά περνούσαν προφορικά από γενιά σε γενιά,⁷⁵ δημιουργώντας ένα μοτίβο κληρονομικότητας στον ρόλο της μαμής σε κάθε χωριό ή εντός της πόλης, όπως ένας τεχνίτης δίδασκε τα μυστικά της τέχνης του στο γιο του ή σε άλλον άρρενα συγγενή του. Από μαρτυρία για τη γέννηση του ποιητή Βιτσέντζου Κορνάρου, πληροφορούμαστε λεπτομέρειες σχετικές με τον τοκετό στην Κρήτη, και μάλιστα στον κύκλο των ευγενών οικογενειών. Για την επίτοκο προοριζόταν ειδική καρέκλα, τα *σκαμνιά*, σε αντιστοιχία με το σκαμνί της βυζαντινής περιόδου, και, μαζί με τη μαμή, ήταν παρούσες και άλλες γυναίκες, που είχαν καθήκον να κρατούν την επίτοκο.⁷⁶

Σημαντικό είναι να γίνει μία αναφορά στο νομικό καθεστώς της μαίας ή, ακριβέστερα, στην έλλειψή του. Στη Βενετία, η οργάνωση των επαγγελματιών σε συντεχνίες συνέβαλε στον έλεγχο της οικονομίας και τη συλλογή φόρων, οι γυναίκες επαγγελματίες, όμως, δεν είχαν το δικαίωμα να σχηματίσουν δικές τους. Έτσι, οι μαίες δεν ανήκαν σε κάποια συντεχνία. Παράλληλα, η εργασία τους ήταν περιστασιακή, δεν είχαν σταθερό ωράριο και αναλάμβαναν καθήκοντα όποτε το απαιτούσαν οι συνθήκες. Λόγω του φύλου τους και του ευκαιριακού χαρακτήρα της απασχόλησής τους, δε θεωρούνταν ότι ανήκαν σε κάποιου είδους επίσημο επαγγελματικό κλάδο,⁷⁷ αν και έχαιραν εκτίμησης στην κοινότητα μέσα στην οποία δρούσαν και την οποία συνέδραμαν.

Η αξιοπιστία της μαμής και οι σχέσεις που ανέπτυσσε με τις οικογένειες διαφαίνονται μέσα από επίσημα έγγραφα σχετικά με την οικογένεια των Κορνάρων, κατά τα χρόνια που ο Ιωάννης Φραγκίσκος Κορνάρος, αδερφός του ποιητή του «Ερωτόκριτου» Βιτσέντζου Κορνάρου, προσπαθούσε να αποδείξει την ευγενική καταγωγή του αδερφού του. Από τους

⁷³ Pitarakis, «Material culture», σ. 196.

⁷⁴ Κουκουλές, *Βίος και πολιτισμός*, Δ', σ. 21.

⁷⁵ Οικονομόπουλος, Οικονομοπούλου,, «Η μαμή της Κρήτης», σ. 450.

⁷⁶ Ν. Μ. Παναγιωτάκης, «Ο ποιητής του “Ερωτόκριτου”», *Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β', Αθήνα 1981, σ. 371.

⁷⁷ Mary Fissel, «Introduction: women, health, and healing in Early Modern Europe», *Bulleting of the History of Medicine* 28 (2008), σ. 1-17.

μάρτυρες που κλήθηκαν, μόνο η μαμή θυμόταν την ακριβή ημερομηνία και ώρα της γέννησης, λεπτομέρειες που άλλοι μάρτυρες δε γνώριζαν ή δε θυμούνταν. Είναι αξιοσημείωτο ότι η μαμή αυτή είχε επί χρόνια σχέσεις με την οικογένεια, καθώς ήταν παρούσα και στις προηγούμενες γέννες της μητέρας του ποιητή.⁷⁸

Στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, η μαμή δεν είχε ιδιαίτερη μόρφωση ή ειδική εκπαίδευση, εφόσον μάλιστα γενικά οι γυναίκες ήταν αποκλεισμένες από τις εκπαιδευτικές διαδικασίες. Οι γνώσεις της ήταν εμπειρικές, όπως έχει ήδη αναφερθεί, αλλά την έκαναν να ξεχωρίζει τα πνευματικά της χαρίσματα⁷⁹. Η αρετή, το ήθος της, οι ικανότητές της και οι επιτυχείς τοκετοί που είχε διεξαγάγει αποτελούσαν κύρια προσόντα μίας μαμής. Επιπρόσθετα, γνώριζε λαϊκές δοξασίες, δεισιδαιμονίες, ίσως και στοιχεία αστρολογίας. Το έργο της δεν τελείωνε με την ολοκλήρωση του τοκετού, αλλά συνέχιζε να συνδράμει τη νέα μητέρα και το νεογέννητο για τις πρώτες σαράντα ημέρες μετά τον τοκετό.⁸⁰ Η σημασία του λειτουργήματός της τής προσέδιδε κύρος που αποτυπωνόταν και στην αμοιβή της. Τα φτωχότερα στρώματα της προσέφεραν χρηστικά αντικείμενα καθημερινής χρήσης ή φαγητό. Η προσφορά δεν ήταν αμελητέα, καθώς τα προϊόντα ήταν δυσεύρετα και ακριβά, ενώ το φαγητό προερχόταν από το υστέρημα της οικογένειας. Από τις ευπορότερες οικογένειες, η μαμή έπαιρνε χρυσά ή ασημένια νομίσματα και εδώδιμα προϊόντα μεγάλης αξίας, όπως ένα αρνί ή ένα σακί λάδι.⁸¹ Η αρρενογονία ήταν μεγάλο ευτύχημα διαχρονικά, καθώς σήμαινε την έλευση διαδόχου και τη συνέχεια του οικογενειακού ονόματος. Σε περίπτωση που γεννιόταν αγόρι, η επιβράβευση της μαμής ήταν ακόμη μεγαλύτερη. Το κορίτσι, πολλές φορές, θεωρούνταν βάρος, καθώς το συνόδευε η υποχρέωση της προίκας και ενδεχομένως η οικογένεια να μην μπορούσε να αντεπεξέλθει οικονομικά.

Οι συνθήκες, υπό τις οποίες επιτελούσε το έργο της η μαμή, δεν ήταν πάντα εύκολες. Με την έλλειψη μέσων, συγκριτικά με σήμερα, δύσκολα μπορούσαν να προβλεφθούν ή να διαγνωστούν προβλήματα υγείας του εμβρύου ή της επιτόκου και, επομένως, ο κίνδυνος για δυστοκία ή ατελή κύηση παρέμενε αυξημένος. Παράλληλα, η σωστή υγιεινή, ειδικά για τις φτωχότερες γυναίκες, ήταν ανύπαρκτη και η διατροφή τους φτωχή σε θρεπτικά συστατικά που θα ενίσχυαν τον οργανισμό τους και θα συντελούσαν στην επιτυχή έκβαση του τοκετού. Οι γυναίκες των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων είχαν τη δυνατότητα για μεγαλύτερη

⁷⁸ Παναγιωτάκης, «Ο ποιητής του “Ερωτόκριτου”», σ. 366-367.

⁷⁹ Οικονομόπουλος, Οικονομοπούλου, «Η μαμή της Κρήτης», σ. 440.

⁸⁰ Οικονομόπουλος, Οικονομοπούλου, «Η μαμή της Κρήτης», σ. 441.

⁸¹ Οικονομόπουλος, Οικονομοπούλου, «Η μαμή της Κρήτης», σ. 441-442.

καθαριότητα και διέθεταν πρόσβαση σε καλύτερη ποιότητα και ποικιλία τροφίμων, ωστόσο αυτά δεν εξασφάλιζαν πάντα την καλή υγεία μητέρας και εμβρύου. Ένας ακόμη παράγοντας που έθετε σε κίνδυνο την εγκυμονούσα ήταν η μικρή της ηλικία.⁸² Τα κορίτσια θεωρούνταν έτοιμα να τεκνοποιήσουν μετά την πρώτη τους έμμηνο ρύση, συνήθως γύρω στην ηλικία των έντεκα ή των δώδεκα ετών, το σώμα ωστόσο δεν ήταν έτοιμο να ανταποκριθεί στον τοκετό. Κατά συνέπεια, προέκυπταν αποβολές ή προκαλούνταν μόνιμες βλάβες στην υγεία της επιτόκου και του εμβρύου αν ολοκληρωνόταν η κύηση.

Μετά τη μαμή, τη φροντίδα του παιδιού αναλάμβανε η τροφός. Συχνά στις πηγές αναφέρεται και ως *βυζάστρα*, καθώς πρωταρχικός της ρόλος ήταν να θηλάζει το νεογέννητο, ενώ στα κείμενα απαντά και ως *νένα*. Για αυτό το λόγο, οι τροφοί ήταν πολύτιμες και άτομα εμπιστοσύνης. Επιπλέον, έπρεπε να έχουν και οι ίδιες γεννήσει πρόσφατα ή να θηλάζουν μικρό παιδί, ώστε να παράγουν γάλα και αυτό το απαραίτητο χαρακτηριστικό, σε συνδυασμό με την ανάγκη για αξιοπιστία, τις έκανε δυσεύρετες. Το δέσιμο της οικογένειας, πολλώ μάλλον του παιδιού, με τη νένα ήταν μεγάλο, συναισθηματικά φορτισμένο αλλά και μακροχρόνιο,⁸³ ειδικά στις ευπορότερες οικογένειες, οι οποίες μπορούσαν να ανταποκριθούν στο κόστος για τις υπηρεσίες της τροφού. Η προσφορά της ήταν ανάλογη με την ηλικία και τις ανάγκες του παιδιού και οι αρμοδιότητές της, μετά τον απογαλακτισμό, εκτείνονταν σε θέματα γενικότερης υγείας, αντιμετώπιση ασθενειών αλλά και παροχή συναισθηματικής κάλυψης, συμβουλών και ψυχολογικής στήριξης.

Στον «Ερωτόκριτο» διαφαίνονται τόσο οι αρμοδιότητες της τροφού, όσο και η σχέση που αναπτύσσει με την Αρετούσα. Ο Κορνάρος περιγράφει τη νένα Φροσύνη ως *αξία, φρόνιμη και τιμημένη*.⁸⁴ Αναφέρεται, στο έργο, ότι θήλασε την Αρετούσα και έκτοτε την συνόδευε πάντα και την είχε υπό την επίβλεψή της. Ήταν έμπιστο πρόσωπο του βασιλιά και της βασίλισσας, καθώς την είχαν χρόνια στο παλάτι, και η Αρετούσα της μιλούσε ανοιχτά για τα συναισθήματά της και τη συμβουλευόταν. Η νένα της είχε την υποχρέωση και την ευθύνη να τη συνετίσει, όσο τα αισθήματα της Αρετούσας άνθιζαν για τον Ερωτόκριτο και, μάλιστα, την ακολούθησε μέχρι και στη φυλακή. Αυτό δείχνει το δέσιμό τους αλλά και πόσο απαραίτητη ήταν η νένα για τη νεαρή κοπέλα. Ακόμα, πέρα από τη λογοτεχνία, στις διαθήκες φαίνεται η αξία και η μεγάλη σημασία που είχε η τροφός για τα παιδιά τα οποία γαλουχούσε και

⁸² Οικονομόπουλος, Οικονομοπούλου, «Η μαμή της Κρήτης», σ. 445.

⁸³ Μαλτέζου, «Το παιδί», σ. 218.

⁸⁴ Αλεξίου, *Ερωτόκριτος*, στ. 34, σ. 23.

πρόσεχε. Συχνά προβλεπόταν ένα ποσό για την τροφή του διαθέτη ή για την τροφή των παιδιών του. Για παράδειγμα, ο Μιχαήλ Τζουλίας Ντατσιρίγος συντάσσει τη διαθήκη του στις αρχές του 16ου αιώνα και αναφέρει τη νένα του *Αννέζα τη βιζάστρα*, στην οποία αφήνει δέκα υπέρπυρα για τις φροντίδες της προς εκείνον.⁸⁵

⁸⁵ Κακλαμάνης, Λαμπάκης, *Μανουήλ Γρηγορόπουλος*, σ. 83.

Κεφάλαιο 3ο. Εκπαίδευση και Μαθητεία

Μία σημαντική πτυχή της παιδικής ηλικίας είναι η εκπαίδευση. Κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας στην Κρήτη, δεν υπήρχε οργανωμένο σύστημα εκπαίδευσης, παρά μόνο περιστασιακά ιδρύονταν σχολεία, ενώ δεσπόζουσα θέση στα εκπαιδευτικά πράγματα κατείχε η ιδιωτική πρωτοβουλία, καθώς οι γονείς ή οι κηδεμόνες προσλάμβαναν ιδιώτες δασκάλους για να διδάξουν τα παιδιά τους. Η εκπαίδευση δεν απευθυνόταν αποκλειστικά στα παιδιά, αφορά όμως κυρίως σε αυτά, και επομένως συνδέεται άμεσα και με την ιστορία της παιδικής ηλικίας.

Η εκπαίδευση στο Βυζάντιο

Λόγω του μακρόχρονου βυζαντινού παρελθόντος της Κρήτης, σκόπιμο είναι να παρατεθούν ορισμένα δεδομένα για την εκπαίδευση στο πλαίσιο της ιστορίας του Βυζαντίου. Το ιδανικό του υπηκόου της βυζαντινής αυτοκρατορίας ήταν ο *πεπαιδευμένος* άνθρωπος, δηλαδή ο γνώστης των ιερών γραφών, εκείνος που ήταν σε θέση να τις ερμηνεύσει,⁸⁶ καθώς στον βυζαντινό κόσμο πρότυπο αποτελούσε ο καλός χριστιανός και συστατικό στοιχείο η πίστη στο Θεό. Επιλεκτικά και περιορισμένα καλό ήταν ο Βυζαντινός άνθρωπος να έχει στοιχειώδη γνώση των κλασικών κειμένων. Τούτων λεχθέντων, η έλλειψη γνώσης ανάγνωσης και γραφής χαρακτήριζαν πολλά μέλη των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων.⁸⁷ Η μόρφωση δε θεωρούνταν αναγκαία για τη διοίκηση του κράτους, σε σχέση με άλλα προσόντα όπως στρατηγικές δεξιότητες στο πεδίο της μάχης. Ωστόσο, λειτουργία σχολείων μαρτυρείται τόσο στα μοναστήρια, για τα παιδιά των κληρικών, όσο και στα ορφανοτροφεία. Τα δεύτερα, που λειτουργούσαν εντός των ιδρυμάτων στην πρωτεύουσα και σε άλλες μεγάλες πόλεις της αυτοκρατορίας, δέχονταν όχι μόνο τους τροφίμους των ιδρυμάτων αλλά και τα παιδιά λαϊκών.⁸⁸

Τα σχολεία των ορφανοτροφείων προσέφεραν βασική εκπαίδευση, δηλαδή στοιχειώδεις γνώσεις ανάγνωσης και γραφής. Τα βιβλία που χρησιμοποιούνταν ήταν το

⁸⁶ Θ. Καρζής, *Η παιδεία στο Μεσαίωνα*, Εκδόσεις Φιλιππότη, Αθήνα 1998, σ. 191.

⁸⁷ Καρζής, *Παιδεία*, σ. 161.

⁸⁸ Καρζής, *Παιδεία*, σ. 192.

Ψαλτήρι και η Οκτώηχος, συνεπώς, τα παιδιά εκπαιδεύονταν και στην ψαλτική.⁸⁹ Παρά την εξοικείωση με τα εκκλησιαστικά κείμενα, μαθήματα θεολογίας διδάσκονταν μόνο στα μοναστήρια, καθώς ο κλήρος θεωρούσε ότι οι λαϊκοί δεν ήταν σε θέση να διδάξουν την ερμηνεία των Γραφών και άλλων θεολογικών έργων. Λόγω της έμφασης που δινόταν στο γνωστικό πεδίο της θεολογίας και της ερμηνείας, τα παιδιά των κληρικών, που εκπαιδεύονταν εντός των μοναστηριών, παρουσίαζαν ελλείψεις και δυσκολία στη γραφή και την ανάγνωση.⁹⁰

Στο Βυζάντιο, δεν υπήρχαν αυστηρές προϋποθέσεις για την έναρξη της σχολικής ζωής ενός παιδιού, καθώς η εκπαίδευση δεν ήταν υποχρεωτική. Μπορούσε να αρχίσει το σχολείο στην ηλικία των έξι με επτά ετών και αυτός ο πρώτος κύκλος εκπαίδευσης διαρκούσε περίπου τρία χρόνια.⁹¹ Η έλλειψη θεσμοθετημένου εκπαιδευτικού συστήματος είχε εμφανέστερες συνέπειες στα κορίτσια, καθώς η εκπαίδευσή τους δεν αποτελούσε προτεραιότητα του κρατικού μηχανισμού, αλλά εναπόκειτο στην ευχέρεια των γονέων. Έτσι, οι μορφωμένες γυναίκες ήταν σπάνιο φαινόμενο και πάντα προέρχονταν από τις ανώτερες τάξεις, όπως η Άννα Κομνηνή.⁹²

Στη βυζαντινή αυτοκρατορία υπήρχε πρόβλεψη και για ανώτερες σπουδές. Η μέση εκπαίδευση, η λεγόμενη *εγκύκλιος παιδεία*, ήταν ιδιωτική υπόθεση από τον 6ο αι., εποχή που οι δάσκαλοι ίδρυσαν σωματείο. Τον 11ο αι., το σωματείο τέθηκε υπό την αιγίδα του αυτοκράτορα και οι δάσκαλοι ήταν απαραίτητα λαϊκοί, όχι κληρικοί.⁹³ Οι μαθητές, σαφώς λιγότεροι από όσους παρακολουθούσαν μαθήματα στοιχειώδους παιδείας, άρχιζαν περίπου στην ηλικία των δέκα με δώδεκα ετών και διδάσκονταν, πέρα από γραμματική και ορθογραφία, σύνταξη, ρητορική, φιλοσοφία και τα Ομηρικά Έπη. Επομένως, παρατηρείται απομάκρυνση από την εκκλησία και τη θρησκευτική εκπαίδευση και στροφή προς την κλασική γραμματεία. Ακόμα, εμβάθυναν στις μουσικές γνώσεις με μαθήματα μετρικής, προσωδίας και μουσικής ερμηνείας.⁹⁴ Στόχος της μέσης εκπαίδευσης ήταν οι απόφοιτοι να στελεχώσουν κατώτερα αξιώματα της δημόσιας διοίκησης.

Πανεπιστημιακή εκπαίδευση υπήρχε στην Κωνσταντινούπολη ήδη από τον 4ο αιώνα. Τον 9ο αι., το Πανεπιστήμιο επανιδρύθηκε, ονομάστηκε Πανδιδακτήριον και η χρηματοδότησή του προερχόταν από τα κρατικά ταμεία. Οι φοιτητές ήταν ηλικίας δεκαέξι έως είκοσι ετών, με

⁸⁹ Καρζής, *Παιδεία*, σ. 196.

⁹⁰ Καρζής, *Παιδεία*, σ. 212.

⁹¹ Καρζής, *Παιδεία*, σ. 203.

⁹² Καρζής, *Παιδεία*, σ. 194.

⁹³ Καρζής, *Παιδεία*, σ. 205.

⁹⁴ Καρζής, *Παιδεία*, σ. 206.

κάποιους να φτάνουν μέχρι και τα είκοσι πέντε χρόνια. Οι σχολές του Πανδιδακτηρίου ήταν οι εξής: Γραμματικής, Φιλοσοφίας, Γεωμετρίας, Αστρονομίας και Δικαίου. Οι απόφοιτοι προορίζονταν για τις ανώτερες και ανώτατες βαθμίδες της δημόσιας διοίκησης, για αυτό και η φοίτηση ήταν δωρεάν.⁹⁵ Η πνευματική ζωή στην Κωνσταντινούπολη διεκόπη προσωρινά, κατά την περίοδο της της Λατινικής Αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης, μέχρι την ανάκτηση το 1261, και ανέκαμψε μέχρι την Άλωση του 1453.

Επομένως, κατά τη βυζαντινή περίοδο, ένα παιδί είχε τη δυνατότητα να αποκτήσει στοιχειώδεις γνώσεις γραφής και ανάγνωσης, χωρίς όμως να είναι υποχρεωτικό. Φορέας της μέσης και της ανώτατης εκπαίδευσης ήταν το ίδιο το κράτος, καθώς οι απόφοιτοι θα αποτελούσαν μέρος του κρατικού μηχανισμού. Παρά τη σίγουρη επαγγελματική αποκατάσταση και το κοινωνικό κύρος, λίγοι μαθητές μπορούσαν και επέλεγαν να συνεχίσουν την εκπαίδευσή τους.

Η εκπαίδευση στη βενετοκρατούμενη Κρήτη

Κατά την περίοδο της βενετοκρατίας στην Κρήτη, η εκπαίδευση είχε δύο μορφές, εκείνη των στοιχειωδών γραμματικών γνώσεων και εκείνη της μαθητείας σε μία τέχνη. Οι πρώτες γνώσεις ανάγνωσης και γραφής παρέχονταν τόσο σε σχολεία όσο και από ιδιώτες δασκάλους ενώ για τη μαθητεία σε εξειδικευμένα αντικείμενα προσλαμβάνονταν αντίστοιχοι τεχνίτες ή δάσκαλοι.

Τα σχολεία ήταν εκκλησιαστικά, καθολικά και ορθόδοξα, δημόσια ή ιδιωτικά. Υπό την αιγίδα της Λατινικής Εκκλησίας λειτούργησαν σχολεία διαφόρων φορέων. Χαρακτηριστικά, η λατινική αρχιεπισκοπή του Χάνδακα είχε ιδρύσει το δικό της σχολείο για όσους μαθητές ενδιαφέρονταν να ακολουθήσουν μία πορεία στο χώρο της καθολικής εκκλησίας. Η γνώση λατινικών για τα λειτουργικά κείμενα ήταν απαραίτητη και, έτσι, στο β' μισό του 15ου αι., δημιουργήθηκε μία θέση για δάσκαλο λατινικών. Το ιεροσπουδαστήριο της αρχιεπισκοπής λειτούργησε μέχρι τα τέλη του 16ου αι., οπότε αντικαταστάθηκε από την ίδρυση ιερατικής σχολής στο Χάνδακα. Στις αρχές του επόμενου αιώνα, αντίστοιχες σχολές λειτούργησαν και στις άλλες μεγάλες πόλεις της Κρήτης, τα Χανιά και το Ρέθυμνο.⁹⁶

Σχολεία λειτουργούσαν επίσης στις μεγάλες καθολικές μονές του Χάνδακα, του Αγίου

⁹⁵ Καρζής, *Παιδεία*, σ. 224.

⁹⁶ Ν. Μ. Παναγιωτάκης, «Η παιδεία κατά τη βενετοκρατία», *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός* τ. Β', Παναγιωτάκης Ν. Μ. (επιμ.), Σύνδεσμος Τοπικών Ενώσεων Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης, Κρήτη 1988, σ. 174-175.

Φραγκίσκου, των Φραγκισκανών μοναχών, και του Αγίου Πέτρου, των Δομηνικανών μοναχών.⁹⁷ Η φοίτηση ήταν υψηλού επιπέδου και δωρεάν, ωστόσο λίγοι ορθόδοξοι τα προτιμούσαν λόγω του καθολικού χαρακτήρα τους. Στον κύκλο των λατινικών εκκλησιαστικών σχολείων ανήκει και αυτό, βραχύβιας διάρκειας, που ίδρυσαν Ιησουίτες μοναχοί, στο Χάνδακα, στο πλαίσιο της Αντιμεταρρύθμισης της Καθολικής Εκκλησίας. Αρχικά, το σχολείο λειτουργούσε στο ναό του Αγίου Μάρκου, ωστόσο οι έντονες προσηλυτιστικές τάσεις των Ιησουιτών προκάλεσαν την αντίδραση της Βενετίας και η λειτουργία του διεκόπη με απόφαση των βενετικών αρχών.⁹⁸

Από την άλλη, σχολεία εκκλησιαστικού χαρακτήρα λειτουργούσαν και στις ορθόδοξες μονές. Ενδεικτικά, στην ορθόδοξη μονή της Αγίας Αικατερίνης του Χάνδακα μαρτυρείται ότι λειτουργούσε σχολείο που προσέφερε βασικές γνώσεις γραφής και ανάγνωσης, από το οποίο φαίνεται ότι πέρασαν ως δάσκαλοι και μαθητές γνωστοί λόγιοι του 16ου αιώνα.⁹⁹

Ξεχωριστή περίπτωση για τη σχολική εκπαίδευση στην περιοχή του Χάνδακα αποτέλεσε το κληροδότημα του Βησσαρίωνα. Ο Βησσαρίωνας ήταν γνωστός για τις φιλενωτικές του ιδέες και τη μεταστροφή του στον καθολικισμό και αυτά τα ιδεώδη είχε σκοπό να διδάσκονται σε σχολείο χρηματοδοτούμενο από το κληροδότημά του, μέσω της ελληνικής γλώσσας. Ο μισθός των δασκάλων προερχόταν από τα κτήματα στην Κρήτη που ανήκαν στο λατινικό πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης και η φοίτηση ήταν δωρεάν. Αν και, όπως και στην περίπτωση των σχολείων των λατινικών μονών, δεν το προτίμησαν ορθόδοξοι μαθητές και η φιλενωτική ιδεολογία που προωθούσε προκάλεσε αντιδράσεις στον ελληνορθόδοξο πληθυσμό, το σχολείο λειτούργησε σε όλο τον 16ο αιώνα.¹⁰⁰

Ως προς τη δημόσια εκπαίδευση, δημόσια σχολεία μαρτυρούνται στην ίδια τη Βενετία ήδη πριν το 15ο αιώνα. Απευθύνονταν κυρίως στους γόνους των ευγενών και των εύπορων αστών και στόχος ήταν να γαλουχήσουν τις επόμενες γενιές της άρχουσας τάξης με τις αξίες του βενετικού πολιτεύματος.¹⁰¹ Με βάση το πρότυπο αυτό, το 1501, ευγενείς του Χάνδακα υπέβαλαν εγγράφως στη Βενετία αίτημα για τον επίσημο διορισμό δασκάλου, στην πόλη, ο οποίος θα αμειβόταν από το κράτος. Η Βενετία ενέκρινε το αίτημά τους και έκτοτε δημιουργήθηκε μία μόνιμη θέση δασκάλου, του οποίου ο μισθός ανερχόταν στα τριάντα

⁹⁷ Παναγιωτάκης, «Η παιδεία», σ. 175.

⁹⁸ Παναγιωτάκης, «Η παιδεία», σ. 176.

⁹⁹ Παναγιωτάκης, «Η παιδεία», σ. 179.

¹⁰⁰ Παναγιωτάκης, «Η παιδεία», σ. 172.

¹⁰¹ Margaret L.King, *Venetian humanism in an age of patrician dominance*, Princeton University Press, Princeton 1986, σ. 24.

δουκάτα ετησίως για καθημερινή δώρη διδασκαλία λατινικών. Η φοίτηση ήταν δωρεάν, ενώ οι μαθητές προέρχονταν κυρίως από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα και ήταν στην πλειοψηφία τους καθολικοί.¹⁰²

Αντίστοιχη πρωτοβουλία για θέση δασκάλου που να διδάσκει ελληνικά δε λήφθηκε νωρίς. Οι Βενετοί, με την έλευσή τους στην Κρήτη, προσπάθησαν να αποκόψουν κάθε δεσμό του ντόπιου πληθυσμού με την ιδεολογία της βυζαντινής αυτοκρατορίας και το Πατριαρχείο, καταργώντας τις ορθόδοξες επισκοπές. Με το να μην υπάρχει θέση δασκάλου ελληνικών χρηματοδοτούμενη από το δημόσιο ταμείο, τα φτωχότερα στρώματα θα στρέφονταν αναγκαστικά στα σχολεία των καθολικών μονών της Κρήτης, όπου παράλληλα γινόταν προσηλυτισμός στο καθολικό δόγμα, όπως έχει ήδη αναφερθεί. Με την οθωμανική απειλή, όμως, να πλησιάζει όλο και περισσότερο, η Βενετία είχε ανάγκη να εξασφαλίσει τη στήριξη των ορθοδόξων. Έτσι, στις αρχές του 17ου αι., το κράτος αναλαμβάνει τη μισθοδοσία δασκάλου ελληνικών.¹⁰³

Εκτός από τα σχολεία με δημόσιους δασκάλους και τα εκκλησιαστικά, στην Κρήτη, και κυρίως στα αστικά κέντρα, μαρτυρείται και η ύπαρξη ιδιωτικών σχολείων, στα οποία μαρτυρείται ότι είχαν διδάξει επιφανείς λόγιοι της εποχής.¹⁰⁴

Η σχολική εκπαίδευση στην Κρήτη υπήρξε πολύπλευρη και εκτεταμένη. Παρά ταύτα, η κύρια μορφή εκπαίδευσης στο νησί ήταν αυτή της ιδιωτικής εκπαίδευσης κατ' οίκον, που απέρρεε από μία συμφωνία ανάμεσα στο μαθητή ή τον κηδεμόνα του, γονέα ή και άλλο πρόσωπο, και έναν ιδιώτη δάσκαλο, τη λεγόμενη σύμβαση μαθητείας, που για τη νομική της ισχύ συντασσόταν ενώπιον συμβολαιογράφου.

Μαθητεία στα γράμματα

Με βάση τις σωζόμενες συμβάσεις μαθητείας, οι δάσκαλοι ήταν άνδρες, ελληνικής ή ιταλικής καταγωγής, ορθόδοξοι ή καθολικοί, ιερείς, κωδικογράφοι, γραμματικοί, νοτάριοι ή, αν επρόκειτο για μαθητεία σε συγκεκριμένο αντικείμενο, τεχνίτες.¹⁰⁵ Στη σπάνια περίπτωση που μία γυναίκα αναλάμβανε το ρόλο της διδασκάλισσας, αυτή ήταν συνήθως μοναχή και δίδασκε είτε σε μοναστήρι είτε κατ' οίκον την κόρη κάποιου ευγενούς.¹⁰⁶ Μεταξύ των δασκάλων, και

¹⁰² Παναγιωτάκης, «Η παιδεία», σ. 173.

¹⁰³ Παναγιωτάκης, «Η παιδεία», σ. 178.

¹⁰⁴ Παναγιωτάκης, «Η παιδεία», σ. 181.

¹⁰⁵ Ειρήνη Παπαδάκη, «Η παιδεία», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα*, τ. Α', σ. 640.

¹⁰⁶ Παναγιωτάκης, «Η παιδεία», σ. 181.

μάλιστα στην κρητική ύπαιθρο, αναφέρονται και Ιταλοί στρατιώτες που υπηρετούσαν στα διάφορα φρούρια και είχαν ως μαθητές γιους Βενετών φεουδαρχών.¹⁰⁷

Η αμοιβή του δασκάλου δινόταν σε χρήματα ή σε είδος, τα λεγόμενα κανίσκια, τα οποία ήταν συνήθως τρόφιμα ή άλλα χρηστικά είδη.¹⁰⁸ Οι γυναίκες μοναχές που δίδασκαν εντός των μοναστηριών πληρώνονταν για τις υπηρεσίες τους σε είδος, από τα εισοδήματα του μοναστηριού.¹⁰⁹ Για τους μαθητές που ενδιαφέρονταν να συνεχίσουν την εκπαίδευσή τους και είχαν τις ικανότητες να προοδεύσουν αλλά όχι την οικονομική δυνατότητα να πληρώσουν έναν ικανό δάσκαλο, δεν έλειπαν ευκατάστατοι και μορφωμένοι άνθρωποι που παρείχαν δωρεάν τις υπηρεσίες τους.¹¹⁰

Τα μαθήματα της βασικής εκπαίδευσης περιορίζονταν στην ανάγνωση και τη γραφή της ελληνικής ή της λατινικής και της ιταλικής γλώσσας. Για την ελληνική γλώσσα, τα πρώτα αναγνώσματα των μαθητών ήταν θρησκευτικά κείμενα, όπως οι Ψαλμοί του Δαβίδ, η Οκτώηχος και ο Απόστολος ή οι Μύθοι του Αισώπου, ενώ για την εκμάθηση της λατινικής δημοφιλές ήταν το *abecedario*, εγχειρίδιο για το λατινικό αλφάβητο.¹¹¹ Ο μαθητής προμηθευόταν τα βιβλία του είτε μέσω αγοράς, είτε μέσω δανεισμού.¹¹² Ακόμα, ο δάσκαλος μπορούσε να αντιγράψει ένα αντίτυπο για το μαθητή ή ο μαθητής απευθυνόταν σε βιβλιογράφο για ένα αντίγραφο του βιβλίου που επιθυμούσε.¹¹³ Για τη διδασκαλία της αριθμητικής χρησιμοποιούνταν δυτικής προελεύσεως εγχειρίδια μέχρι τον 16ο αι. οπότε εκδόθηκε διδακτικό βιβλίο σε δημώδη ελληνικά.¹¹⁴ Επομένως, η παιδεία σταδιακά έπαψε να είναι αποκλειστικό προνόμιο των ανώτερων τάξεων, που στην πλειοψηφία τους ήταν βενετικής καταγωγής, και φαίνεται ότι επεκτάθηκε προς την ανερχόμενη αστική τάξη, με έντονο ελληνικό χαρακτήρα. Οι ευγενείς και οι εύποροι αστοί φρόντιζαν οι άρρενες γόνοι τους να επεκτείνουν τις γνώσεις τους πέρα από τα στοιχειώδη. Η ύλη εμπλουτιζόταν με τη μελέτη της αρχαίας ελληνικής και ρωμαϊκής γραμματείας, με μαθήματα γεωμετρίας, μαθηματικών, αστρονομίας και μουσικής.¹¹⁵ Η εμβάθυνση στα γνωστικά αντικείμενα και η επέκταση των

¹⁰⁷ Παναγιωτάκης, «Η παιδεία», σ. 182.

¹⁰⁸ Τατιάνα Μαρκάκη, «Η δημιουργία κοινών πολιτισμικών ζωνών. Παιδεία, Μουσική», *Όψεις*, σ. 378.

¹⁰⁹ Θ. Δετοράκης, «Διδασκαλικές και βιβλιογραφικές συμβάσεις στη βενετοκρατούμενη Κρήτη», *Κρητολογία* 10-11 (1980), σ. 234.

¹¹⁰ Παναγιωτάκης, «Η παιδεία», σ. 175.

¹¹¹ Παπαδάκη, «Η παιδεία», σ. 639· Μαρκάκη, «Παιδεία», σ. 377.

¹¹² Παπαδάκη, «Η παιδεία», σ. 639.

¹¹³ Δετοράκης, «Διδασκαλικές συμβάσεις», σ. 235 - 236.

¹¹⁴ Παπαδάκη, «Η παιδεία», σ. 639.

¹¹⁵ Παναγιωτάκης, «Η παιδεία», σ. 182.

γνώσεων θα μπορούσε να χαρακτηριστεί μέση εκπαίδευση, η οποία ανθούσε στο πλαίσιο της κατ' οίκον διδασκαλίας, δηλαδή μόνο μέσω της ιδιωτικής πρωτοβουλίας.

Λαμβάνοντας υπόψη ότι οι περισσότεροι δάσκαλοι, που παρείχαν τις στοιχειώδεις πρώτες γνώσεις, ασκούσαν τη διδασκαλία ως συμπλήρωμα στην κύρια επαγγελματική τους δραστηριότητα (ενδεικτικά ιερείς ή νοτάριοι) και λόγω της απλής φύσης των μαθημάτων, συχνά οι συμβάσεις μαθητείας για τα πρώτα γράμματα ήταν προφορικές.¹¹⁶

Αναφέρθηκε νωρίτερα η δυνατότητα που είχαν οι εύπορες, κυρίως, οικογένειες να παρέχουν ανώτερη εκπαίδευση στα παιδιά τους. Μετά, λοιπόν, τη μελέτη της κλασικής γραμματείας και την ενασχόληση με την αστρονομία ή τη γεωμετρία, ορισμένοι από τους μαθητές επέλεγαν να συνεχίσουν τις σπουδές τους και να λάβουν πανεπιστημιακή μόρφωση.

Πανεπιστημιακά ιδρύματα δεν υπήρχαν στην ελληνοβενετική Ανατολή. Ο πρώτος σταθμός, για όσους κατοικούσαν στη βενετοκρατούμενη Κρήτη και ενδιαφέρονταν να συνεχίσουν τις σπουδές τους, ήταν η Ιταλία. Το Πανεπιστήμιο της Πάδοβας, ιδρυθέν το 13ο αι., ήταν ιδιαίτερα δημοφιλές στους σπουδαστές από τα βενετοκρατούμενα εδάφη, καθώς βρισκόταν εντός της βενετικής επικράτειας.¹¹⁷ Οι φοιτητές το προτιμούσαν κυρίως για τα τμήματα της Ιατρικής και της Νομικής. Για εκείνους που επέλεγαν να σπουδάσουν στην Πάδοβα, προβλεπόταν κληροδότημα για είκοσι πέντε υποτροφίες ετησίως, με την προϋπόθεση οι δεκαέξι από αυτούς να είναι από την Κρήτη.¹¹⁸ Άλλα δημοφιλή Πανεπιστήμια ήταν εκείνα της Μπολόνιας και της Φερράρας.

Μία σημαντική πρωτοβουλία για την εκπαίδευση των ορθόδοξων Ελλήνων τόσο από τις βενετοκρατούμενες όσο και από τις τουρκοκρατούμενες ελληνικές περιοχές ήταν η Φλαγγίνειος Σχολή ή Φλαγγινιανό Σπουδαστήριο. Το ανωτέρου επιπέδου αυτό σχολείο, εκκλησιαστικού κυρίως χαρακτήρα, ιδρύθηκε στη Βενετία, χάρη στο κληροδότημα του Θωμά Φλαγγίνη, επιφανούς μέλους της ελληνικής κοινότητας της Βενετίας, και πολλοί μαθητές του έλαβαν τις γνώσεις για τη μετέπειτα εισαγωγή τους στα Πανεπιστήμια της Ιταλίας, από το β' μισό του 17ου αιώνα.¹¹⁹ Πολλοί μαθητές του προέρχονταν από τα βενετοκρατούμενα, Ιόνια Νησιά. Ωστόσο, συναντάμε μαθητές και από άλλες περιοχές, μεταξύ των οποίων και κρητικής καταγωγής, των οποίων οι οικογένειες κατέφυγαν σε άλλες βενετοκρατούμενες περιοχές μετά την πτώση της Κρήτης.

¹¹⁶ Παναγιωτάκης, «Η παιδεία», σ. 166.

¹¹⁷ Μαρκάκη, «Παιδεία», σ. 378.

¹¹⁸ Παναγιωτάκης, «Η παιδεία», σ. 190.

¹¹⁹ Αθ. Ε. Καραθανάσης, *Η Φλαγγίνειος Σχολή της Βενετίας*, Θεσσαλονίκη 1975.

Μία ακόμη επιλογή, για σπουδαστές από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα που δεν είχαν οικονομική δυνατότητα, ήταν το Ελληνικό Κολλέγιο του Αγίου Αθανασίου στη Ρώμη, με απώτερο σκοπό, ωστόσο, τον προσηλυτισμό και τη μεταστροφή των Ορθοδόξων στον καθολικισμό.¹²⁰

Αξιοσημείωτο είναι πως, από τους φοιτητές που μετέβησαν στην Ιταλία για σπουδές, πολλοί επέστρεψαν στις ιδιαίτερες πατρίδες τους μεταδίδοντας τις γνώσεις τους, προσφέροντας τις υπηρεσίες τους και έχοντας μαζί τους βιβλία τα οποία αντιγράφηκαν και διαδόθηκαν στον ελληνικό χώρο.¹²¹

Μαθητεία σε επάγγελμα ή τέχνη

Από την άλλη, πρέπει να σημειωθεί ότι η πλειοψηφία των συμβάσεων που έχει σωθεί αφορά στην εκμάθηση κάποιας τέχνης. Η απόφαση του γονιού ή του κηδεμόνα του παιδιού ήταν καθοριστική, καθώς αυτή την τέχνη θα ασκούσε ο μαθητής στην ενήλικη ζωή του και μέσω αυτής θα προσπαθούσε να κερδίσει τα προς το ζην.

Οι συμβάσεις μαθητείας σε μία τέχνη, όπως και οι σχετικές με τις γραμματικές και αριθμητικές γνώσεις, αποτελούσαν επίσημες πράξεις, επικυρωμένες από νοτάριο. Σε αυτά τα έγγραφα καθορίζονταν σαφώς όλες οι πτυχές της συνεργασίας μεταξύ μαθητή και δασκάλου. Οι συμβάσεις ακολουθούσαν την πεπατημένη των νοταρικών εγγράφων. Είχαν συγκεκριμένη δομή και εξέφραζαν προκαθορισμένες έννοιες με κοινό λεξιλόγιο στα περισσότερα έγγραφα. Πρώτα παρουσιάζεται ο πατέρας ή κηδεμόνας του μαθητευόμενου και έπειτα ανακοινώνεται το είδος του μάστορα ή το είδος της εργασίας που θα ακολουθούσε. Ακολούθως οριζόταν η χρονική διάρκεια και η υποχρέωση του μαθητή να ακολουθεί το δάσκαλό του *είς τήν γήν καί εις τό πέλαγος, όπου ησαι να 'ναι*. Ο μαθητής όφειλε να είναι *έμπιστεμένος, άπιβούλευτος και άκλευτος*, να έχει δηλαδή ηθική και να είναι τίμιος απέναντι στον εργοδότη του. Τονίζονταν, επίσης, οι υποχρεώσεις του τεχνίτη απέναντι στο μαθητή, πέρα από την εκμάθηση της τέχνης: *να τον ταγοποτίζεις και ενδύνεις και καλικόνεις*. Ακολουθούσε κάποια συμφωνία για το τέλος της συνεργασίας, όταν συνήθως ο τεχνίτης έδινε στο νέο σύνεργα και εργαλεία του επαγγέλματος. Τέλος αναγράφονταν οι ρήτρες σε περίπτωση παράβασης της συμφωνίας είτε από την πλευρά του μαθητευόμενου, είτε από την πλευρά του εργοδότη.

¹²⁰ Ζαχαρίας Ν. Τσιρπανλής, *Το Ελληνικό Κολλέγιο της Ρώμης και οι μαθητές του (1576-1700): συμβολή στη μελέτη της μορφωτικής πολιτικής του Βατικανού*, Θεσσαλονίκη 1980.

¹²¹ Μαρκάκη, «Παιδεία», σ. 378.

Συνήθως ένα παιδί ξεκινούσε τη μαθητεία του στην ηλικία των δέκα περίπου ετών, ενώ δεν αποκλειόταν να ξεκινούσε πολύ νωρίτερα, αν προερχόταν από οικογένεια με περιορισμένους πόρους.¹²² Αυτό συνέβαινε διότι, κατά τη διάρκεια της μαθητείας, δεν ήταν ασυνήθιστο ο μαθητής να διαμένει στο σπίτι του δασκάλου, επομένως το κόστος των τρεχόντων εξόδων διατροφής και ένδυσης μετακυλούσε, από την οικογένεια του παιδιού, στον τεχνίτη. Η μικρότερη ηλικία που μαρτυρείται, για έναρξη μαθητείας, είναι τα πέντε έτη. Από τη μέχρι τώρα έρευνα, δε φαίνεται να είχε εκδοθεί διάταγμα σχετικό με τα ηλικιακά όρια για την έναρξη και τη λήξη της μαθητείας. Πέρα από την οικονομική κατάσταση της οικογένειας του μαθητή, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, οι απαιτήσεις του επαγγέλματος σε συνάρτηση με τη σωματική διάπλαση του παιδιού καθόριζαν την ηλικία έναρξης.¹²³

Η διάρκεια της μαθητείας καθοριζόταν από τον τεχνίτη και μέσο όρο τα πέντε χρόνια.¹²⁴ Οι διαφορές στη διάρκεια της μαθητείας δεν κατηγοριοποιούνταν απαραίτητα ανάλογα με το επάγγελμα, αλλά ο τεχνίτης πρέπει να λάμβανε υπόψη του τόσο την ηλικία του μαθητή όσο και το φόρτο εργασιών που είχε, ως επαγγελματίας, καθώς οι μαθητευόμενοι δεν παρατηρούσαν μόνο, αλλά συμμετείχαν ενεργά στην παραγωγική διαδικασία. Η αμοιβή για το μαθητευόμενο δεν ήταν το σύνηθες, ωστόσο, σε ορισμένες περιπτώσεις, προβλεπόταν στα συμβόλαια μαθητείας. Μάλιστα, από το 16ο αι. επικρατούσε μία άτυπη ηλικιακή διάκριση, σύμφωνα με την οποία αμείβονταν λιγότερο ή περισσότερο. Ήταν διαχωρισμένοι στους μικρότερους (*fanti piccoli*) και στους μεγαλύτερους (*fanti grossi*) μαθητευόμενους, σε ηλικίες που εκτείνονταν από τα δέκα έως τα δώδεκα έτη και από τα δώδεκα έως τα δεκαέξι έτη, αντίστοιχα.

Λαμβάνοντας υπόψη την ηλικία του μαθητευόμενου κατά την έναρξη της μαθητείας αλλά και τη διάρκεια της διαδικασίας, ο μαθητής ολοκλήρωνε την εκπαίδευσή του στο ηλικιακό φάσμα από δεκαέξι μέχρι είκοσι ενός ετών.¹²⁵ Έπειτα, μπορούσε να συνεχίσει να εργάζεται για τον ίδιο τεχνίτη ως *lavorante*, δηλαδή ως βοηθός.

Σε μία σύμβαση μαθητείας, του 16ου αι.,¹²⁶ ορίζονται τα εξής: Η τέχνη στην οποία θα εξασκηθεί το παιδί είναι αυτή του μπαρμπέρη και γιατρού με διάρκεια πέντε ετών, κατά τα οποία ο μαθητής θα ακολουθεί πιστά τις οδηγίες και τις συμβουλές του δασκάλου του.

¹²² Πανοπούλου, «Παιδική ηλικία», σ. 322 και 325.

¹²³ Πανοπούλου, «Παιδική ηλικία», σ. 323.

¹²⁴ Πανοπούλου, «Παιδική ηλικία», σ. 326.

¹²⁵ Πανοπούλου, «Παιδική ηλικία», σ. 328.

¹²⁶ Μ. Γ. Δρακάκης (επιμ.), *Μιχαήλ Μαράς: Νοτάριος Χάνδακα τ. Β΄*, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2004, σ. 157.

Αντίστοιχα, υποχρέωση του μπαρμπέρη και γιατρού είναι να φροντίζει για την ένδυση, την υπόδηση και τη σίτιση του νεαρού, πέρα από την εκμάθηση της τέχνης. Με το πέρας της πενταετίας, η μαθητεία πρέπει να έχει ολοκληρωθεί και ο δάσκαλος να παραδώσει στο νεαρό, επαγγελματία πια, τα απαραίτητα σύνεργα. Άλλη σύμβαση μαθητείας, σε βαρελοποιοό αυτή τη φορά,¹²⁷ ορίζει ως χρόνο εκπαίδευσης τα οκτώ χρόνια.

Σε σύμβαση μαθητείας από το κατάστιχο του νοταρίου του Χάνδακα, Πέτρου Καστροφύλακα, σώζεται μία σύμβαση εκμάθησης μουσικής.¹²⁸ Σε αντιδιαστολή με τις προηγούμενες, όπου ο κηδεμόνας είναι εκείνος που έχει την πρωτοβουλία και αναθέτει τον υιό του σε έναν επαγγελματία, ο δάσκαλος εκφράζεται σε πρώτο πρόσωπο και προσφέρει τις υπηρεσίες του. Ο μουσικός θα διδάξει επτά τραγούδια, επιλεγμένα από τον ίδιο το μαθητή, σε διάστημα τεσσάρων μηνών και επιθυμεί να πληρωθεί σε είδος. Στο τέλος αναγράφονται οι καθιερωμένες ρήτρες για την περίπτωση που ένας από τους δύο παραβεί το συμβόλαιο.

Μετά το πέρας της μαθητείας, ακολουθούσε ενδεχομένως ένα μικρό διάστημα κατά το οποίο ο μαθητής ήταν πλέον βοηθός και είχε δικαίωμα σε μία μικρή αμοιβή. Για να αποκτήσει κάποιος πλήρη επαγγελματικά δικαιώματα, έπρεπε να δώσει εξετάσεις στους πρωτομάστορες του επαγγέλματος ή στο διοικητικό συμβούλιο της αντίστοιχης συντεχνίας. Με την επιτυχή ολοκλήρωση των εξετάσεων, αποκτούσε το δικαίωμα να ανοίξει δικό του εργαστήριο.¹²⁹

Επομένως, η εκπαιδευτική διαδικασία στη βενετοκρατούμενη Κρήτη είχε τρεις φορείς, την εκκλησία, το κράτος και τους ιδιώτες. Η λατινική εκκλησία παρουσίαζε το πλεονέκτημα του κυριάρχου και ήταν σε θέση να προσφέρει περισσότερες ευκαιρίες εντός των αστικών κέντρων, στα οποία οι Βενετοί ήταν πολυπληθές στοιχείο. Έδιναν έμφαση στη διδασκαλία της λατινικής και, παρά την αντίθεση της Βενετίας, ασκούσαν πολιτική προσηλυτισμού.¹³⁰ Για αυτό το λόγο, δεν τα προτιμούσαν οι ορθόδοξοι κάτοικοι του νησιού. Στην ύπαιθρο, το ορθόδοξο στοιχείο υπερείχε αριθμητικά και εκεί είχαν πρόσφορο πεδίο δράσης ορθόδοξες μονές και ιερείς, ωστόσο η εκπαίδευση ήταν κατά κύριο λόγο ευκαιριακή και ανοργάνωτη. Τα παιδιά που κατοικούσαν στα χωριά της Κρήτης ήταν λιγότερο πιθανό, σε σχέση με εκείνα που κατοικούσαν εντός των αστικών κέντρων, να παρακολουθήσουν μαθήματα για να αποκτήσουν στοιχειώδεις γνώσεις. Επιπλέον, ακόμα και αν ξεκινούσαν κάποιου είδους

¹²⁷ Δρακάκης, *Μιχαήλ Μαράς*, σ. 316-317.

¹²⁸ Αγγελική Πανοπούλου (επιμ.), *Πέτρος Καστροφύλακας: Νοτάριος Χάνδακα, Πράξεις 1558-1559*, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ηράκλειο - Αθήνα 2015, σ. 386.

¹²⁹ Αγγελική Πανοπούλου, «Επαγγέλματα, συντεχνίες και θρησκευτικές αδελφότητες», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα* τ. Α', σ. 160.

¹³⁰ Παπαδάκη, «Η παιδεία», σ. 641.

εκπαίδευση, πολλές φορές οι αγροτικές εργασίες και η ανάγκη για εργατικά χέρια ανάγκαζε τους μαθητές να διακόψουν την παρακολούθηση των μαθημάτων.¹³¹

Λόγω των περιορισμένων επιλογών που παρείχαν η εκκλησία και το κράτος, οι γονείς είχαν την κύρια ευθύνη για την εκπαίδευση των απογόνων τους, μέσω της σύναψης με δασκάλους ιδιωτικών συμβάσεων. Παρά τη φτώχεια, που ήταν δεδομένη για την πλειοψηφία των κατοίκων της Κρήτης, από τα έγγραφα των νοταρίων παρατηρείται πως μεγάλος αριθμός ανθρώπων χωρίς οικονομική ευχέρεια ήταν σε θέση να υπογράψει με το όνομά του.¹³² Το γεγονός αυτό υποδηλώνει τη σχετική διάδοση της εκπαίδευσης και ότι μέρος του πληθυσμού είχε τη δυνατότητα να αποκτήσει στοιχειώδεις γνώσεις.

Η γνώση γραφής και ανάγνωσης της λατινικής ήταν απαραίτητη για μία θέση στις κατώτερες θέσεις της δημόσιας διοίκησης. Έτσι, πολλοί, θέλοντας να βελτιώσουν την κοινωνική και οικονομική τους θέση, επιδίωξαν να μορφωθούν.¹³³ Σε αυτό συνέβαλαν και οι θέσεις δασκάλων που χρηματοδοτούσε η Βενετία. Έντονη πνευματική δραστηριότητα άρχισε να σημειώνεται από το τέλος του 14ου αι.¹³⁴ και ολοένα αυξανόταν. Με την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς, το 1453, ακόμα περισσότεροι λόγιοι, γνώστες της ελληνικής, αντιγραφείς, κωδικογράφοι, δάσκαλοι βρήκαν καταφύγιο στις βενετοκρατούμενες ελληνικές περιοχές και στην ίδια τη μητρόπολη. Έτσι, η Κρήτη έγινε σημείο αναφοράς για την εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας.¹³⁵ Η ανακάλυψη της τυπογραφίας οδήγησε σε έξαρση της φιλολογικής δραστηριότητας, καθώς πλέον η πρόσβαση στην κλασική γραμματεία είχε γίνει ευκολότερη μέσω των βιβλίων και μεταφραστές, αντιγραφείς και γνώστες των ελληνικών είναι περιζήτητοι. Η Αναγέννηση τροφοδοτήθηκε από τα ιδεώδη του αρχαίου ελληνικού και ρωμαϊκού πολιτισμού, ενώ παράλληλα ενίσχυσε τις κλασικές σπουδές και έφερε στο προσκήνιο τον ουμανισμό και την ανθρωπιστική παιδεία.¹³⁶ Έτσι, πολλοί μαθητές συνέχισαν τις σπουδές τους στα Πανεπιστήμια της Ιταλίας και αργότερα στην Κεντρική Ευρώπη.

Παρά τη ζήτηση και την προσφορά στην εκπαίδευση, η μόρφωση παρέμεινε προσιτή κυρίως για τους εύπορους, ενώ οι χειρώνακτες και οι αγρότες ήταν σχεδόν συνολικά αναλφάβητοι. Ακόμα, οι γυναίκες είχαν περιορισμένη πρόσβαση στη γνώση και λόγω αυτού το μορφωτικό τους επίπεδο ήταν χαμηλότερο συγκριτικά με τους άντρες του αντίστοιχου

¹³¹ Παπαδάκη, «Η παιδεία», σ. 639.

¹³² Παναγιωτάκης, «Η παιδεία», σ. 183.

¹³³ Παναγιωτάκης, «Η παιδεία», σ. 174.

¹³⁴ Μαρκάκη, «Παιδεία», σ. 375.

¹³⁵ Παναγιωτάκης, «Η παιδεία», σ. 168.

¹³⁶ Παπαδάκη, «Η παιδεία», σ. 641.

Παιδί και εργασία

Αναφέρθηκε νωρίτερα η έλλειψη, σύμφωνα με την ως τώρα έρευνα, διαταγμάτων για τα κατώτερα ηλικιακά όρια σχετικά με την έναρξη μαθητείας. Συνεπώς, δεν υφίστατο κατώτατο ηλικιακό όριο για την έναρξη εργασίας. Άλλωστε, ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού, κυρίως στην ύπαιθρο, δεν ξεκινούσε κάποιου είδους εκπαίδευση ή, ακόμα και αν αυτό συνέβαινε, ήταν πιθανό να μην την ολοκληρώσει, επομένως αυτά τα παιδιά άρχιζαν να εργάζονται σε μικρότερη ηλικία, από εκείνα που μαθήτευαν σε κάποιον δάσκαλο ή τεχνίτη.

Ακόμη μία κατηγορία εργαζομένων παιδιών είναι εκείνα που, με την ολοκλήρωση της μαθητείας, αναλάμβαναν χρέη βοηθού. Η εργασιακή αυτή σχέση είτε προβλεπόταν στη σύμβαση μαθητείας, είτε απέρρεε από μεταγενέστερη συμφωνία μεταξύ του τεχνίτη και του μαθητευόμενου. Αν χρειαζόταν να συνταχθεί νέα συμβολαιογραφική πράξη που να επιβεβαιώνει τα νέα καθήκοντα του μαθητή, τότε ο ίδιος ο μαθητής ήταν συμβαλλόμενος και όχι ο κηδεμόνας του.¹³⁸ Ως βοηθός, ο νέος δικαιούνταν αμοιβή, ενώ στην περίπτωση που αναλάμβανε επαγγελματικές υποχρεώσεις, ανεξάρτητα από εκείνες του εργαστηρίου στο οποίο δραστηριοποιούνταν, τότε έπρεπε να καταβάλει στον τεχνίτη μέρος των εσόδων του.¹³⁹

Αθέατη, σε μεγάλο μέρος της, ήταν η οικιακή εργασία. Η φροντίδα του νοικοκυριού θεωρούνταν καθήκον των γυναικών και συνυφασμένη με τη γυναικεία φύση. Στην περίπτωση που ένας εργένης ή μία οικογένεια προσλάμβανε οικιακή υπηρέτρια, η συμφωνία ήταν συνήθως προφορική και περιλάμβανε την παροχή στέγης και τροφής αντί μισθού ή έναντι μικρού ημερομίσθιου. Η υπηρέτρια, ως εσωτερική, δηλαδή ως κάτοικος του σπιτιού που φρόντιζε, ασκούσε τα καθήκοντά της αδιάκοπα, χωρίς προκαθορισμένο ωράριο.¹⁴⁰

Οι κοπέλες που αναλάμβαναν οικιακά καθήκοντα αναφέρονται στις πηγές ως νεαρές γυναίκες σε ηλικία γάμου ή ακόμα και ως έφηβες.¹⁴¹ Συνήθως προέρχονταν από ιδρύματα, για τα οποία θα γίνει εκτενέστερα λόγος σε επόμενο κεφάλαιο, αλλά και από φτωχές οικογένειες. Η παροχή στέγης και τροφής ήταν ανακούφιση για τα φτωχότερα στρώματα, των οποίων τα εισοδήματα συχνά δεν επαρκούσαν για τη σίτιση όλων των μελών μίας οικογένειας. Μία

¹³⁷ Παπαδάκη, «Η παιδεία», σ. 638.

¹³⁸ Πανοπούλου, «Παιδική ηλικία», σ. 328.

¹³⁹ Χατζάκης, «Μαθητείες στη βενετοκρατούμενη Κρήτη», σ. 1797.

¹⁴⁰ Αναστασία Παπαδία-Λάλα, «Οικιακή εργασία στο αστικό περιβάλλον της κρητικής κωμωδίας», *Δάφνη Τιμητικός Τόμος για τον Σπύρο Α. Ευαγγελάτο*, Ι. Βιβιλάκης (επιμ.), Ergo, Αθήνα 2001, σ. 246-247.

¹⁴¹ Παπαδία-Λάλα, «Οικιακή εργασία», σ. 245.

σπάνια καταγραφή σύμβασης εργασίας για προσφορά οικιακών υπηρεσιών περιέχεται στις πράξεις του νοταρίου Μιχαήλ Μαρά.¹⁴² Ο πατέρας στέλνει την κόρη του σε άλλο σπίτι προκειμένου να εκτελεί οικιακά καθήκοντα. Η διάρκεια ορίζεται στα οκτώ χρόνια, κατά τα οποία ο εργοδότης θα είναι εξολοκλήρου υπεύθυνος για τη σίτιση, την ένδυση και την υπόδησή της. Την τελική αμοιβή, ο πατέρας την αφήνει στην καλή θέληση του εργοδότη σε άμεση, όμως, συνάρτηση με τη συμπεριφορά της κόρης του κατά το διάστημα αυτό. Αν η συμπεριφορά της είναι σωστή και έχει υπηρετήσει *τιμιτικά*, τότε ο πατέρας ζητεί από τον εργοδότη να εξασφαλίσει προίκα για την κοπέλα και να την παντρέψει.

¹⁴² Δρακάκης, *Μιχαήλ Μαράς*, σ. 217-218.

Κεφάλαιο 4ο: Το παιδί ως θύτης και ως θύμα

Μία ιδιαίτερη όψη της παιδικής ηλικίας στη βενετοκρατούμενη Κρήτη αποτελεί η εμπλοκή των ανηλίκων στον κύκλο του ποινικού μηχανισμού με την ιδιότητα είτε του θύτη είτε του θύματος. Στο πλαίσιο αυτό στις πηγές σημειώνονται περιπτώσεις παραβατικής συμπεριφοράς και τροφοδότησης της βίας εκ μέρους ανηλίκων, αλλά και, αντιστρόφως, πράξεις ποινικώς κολάσιμες σε βάρος ανηλίκων από την πλευρά είτε ενηλίκων είτε και άλλων ανηλίκων. Η ηλικία κατά την οποία ανήλικοι θεωρούνταν ποινικώς υπεύθυνοι δεν ταυτιζόταν υποχρεωτικά με την ηλικία κατά την οποία αποκτούσαν περιορισμένη δικαιοπρακτική ικανότητα (κατά περίπτωση, από τα δώδεκα έτη για τα κορίτσια και τα δεκατέσσερα έτη για τα αγόρια).¹⁴³

Γενικότερα, η νομοθεσία που αφορούσε στην επιβολή ποινών στα παιδιά ή στην απαλλαγή τους από τις κατηγορίες σχετιζόταν άμεσα με την ηλικία τους και τη δυνατότητά τους για άσκηση βίας, από πρόθεση ή όχι. Η πρόκληση τραυματισμών μεταξύ παιδιών, στη διάρκεια του παιχνιδιού, θεωρούνταν ατυχήματα και όχι εγκληματικές ενέργειες, σε συνάφεια πάντα με τις συνθήκες υπό τις οποίες είχαν λάβει χώρα, ενώ τα ίδια τα παιδιά-θύτες θεωρούνταν ότι είχαν το ακαταλόγιστο λόγω έλλειψης κρίσης από μέρους τους.¹⁴⁴ Λαμβάνοντας ο νομοθέτης υπόψη την παιδική φύση και το ότι τα παιδιά ήταν επιρρεπή στην πλάνη, το 1586, στη Βενετία εκδόθηκε νόμος, σύμφωνα με τον οποίο τα ηλικιακά όρια για την απόδοση ευθύνης στα παιδιά αυξήθηκαν στα δεκατέσσερα έτη για τα κορίτσια και στα δεκαέξι για τα αγόρια.¹⁴⁵ Λίγα χρόνια αργότερα, το 1590, με νέο νόμο εξειδικεύτηκαν ζητήματα σχετικά με την τιμωρία των παιδιών κάτω των δεκατεσσάρων ετών. Συγκεκριμένα, ορίστηκε ότι, στην περίπτωση της κατηγορίας για ανθρωποκτονία, για τους μεν ενήλικες ποινή θα ήταν η θανατική, ωστόσο αυτή η ποινή δε θα ίσχυε για τα παιδιά. Ακόμα, προβλέφθηκε ότι, στις περιπτώσεις που η νομοθεσία δεν όριζε τη σωματική τιμωρία ως ποινή, οι δικαστές δε θα μπορούσαν να επιβάλουν σωματική τιμωρία στο παιδί, ενώ, πριν από την έκδοση του

¹⁴³ Μαλτέζου, «Το παιδί», σ. 215.

¹⁴⁴ E. Orlando, «Gioco, violenza e punibilità del puer nel Basso Medioevo. Dalla tolleranza alla repressione, tra caso, colpa e dolo», *Filii, Filiae: Position and role of children in the adriatic area*, Porec 2011, σ. 48.

¹⁴⁵ Ρομίνη Τσακίρη, *Ποινές και κοινωνία στη βενετοκρατούμενη Κρήτη (16ος αι.)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2008 (στο εξής: Τσακίρη, *Ποινές*), σ. 347.

συγκεκριμένου νόμου, η επιβολή ποινής στα παιδιά επαφιόταν στην κρίση του δικαστή.¹⁴⁶

Εκτός από τον γενικότερο κοινωνικό περίγυρο, μεγάλοι κίνδυνοι για τη σωματική ασφάλεια των παιδιών ενυπήρχαν στα μεταξύ τους παιχνίδια. Ειδικότερα τα παιχνίδια που προτιμούσαν τα αγόρια χαρακτηρίζονταν από έντονη σωματική δραστηριότητα και απαιτούσαν ευκινησία, ταχύτητα και δύναμη. Χαρακτηριστική περίπτωση για την ανάπτυξη βίας με κάποτε ακόμη και θανατηφόρα, αν και ακούσια, αποτελέσματα, ήταν ο πετροπόλεμος, εξαιρετικά δημοφιλές παιχνίδι στην Κρήτη, κατά τη διάρκεια του οποίου πολλά παιδιά τραυματίζονταν σοβαρά ή και πέθαιναν. Το φαινόμενο ήταν τόσο έντονο ώστε, το 1369, ο Δούκας της Κρήτης εξέδωσε νομοθετικό διάταγμα με το οποίο απαγορευόταν το παιχνίδι αυτό. Η ποινή για τους παραβάτες άνω των δεκατριών ετών ήταν τόσο χρηματική, όσο και σωματική, ενώ για τους συμμετέχοντες κάτω των δεκατριών ετών ήταν μόνο σωματική, με στόχο να αποτρέψει παραβατικές συμπεριφορές στο μέλλον.¹⁴⁷ Ωστόσο ο πετροπόλεμος δεν κρίθηκε παράνομος με γνώμονα μόνο την ασφάλεια των παιδιών. Το νομοθετικό διάταγμα κοινοποιήθηκε λίγα χρόνια μετά την Αποστασία του Αγίου Τίτου (1363-1364), επομένως θα μπορούσε να ενταχθεί και στα μέτρα που έλαβε η Βενετία για την καταστολή των εξεγέρσεων αλλά και της επιθετικότητας των κατοίκων του νησιού, προκειμένου να επανέλθει η κοινωνική συνοχή.

Εκτός από τα ατυχήματα που συνέβαιναν χωρίς πρόθεση στο πλαίσιο του παιχνιδιού με συνομηλίκους, δεν ήταν λίγες οι φορές που τα παιδιά υφίσταντο διάφορες μορφές βίας από ενήλικες. Η βία αυτή μπορεί να προερχόταν, ενδεικτικά, από την πλευρά των γονέων ή κηδεμόνων, με σκοπό να συνετίσουν ένα παιδί,¹⁴⁸ ή από διάφορους τρίτους για την ικανοποίηση των προσωπικών τους επιθυμιών εις βάρος του παιδιού. Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται, μεταξύ άλλων, η περίπτωση βιασμού ενός κοριτσιού δέκα χρόνων, της Καλής, θυγατέρας του κυρ Ιωάννη Βουήδα, το 1628.¹⁴⁹ Η ηλικία του δράστη Κωνσταντή Χαρκιόπουλου, επιλεγόμενου Δριμού, δεν αναφέρεται, ωστόσο το ότι ήταν παντρεμένος και ως δικαιολογία για την πράξη του προβλήθηκε η κατάσταση μέθης στην οποία βρισκόταν μπορεί να σημαίνει ότι επρόκειτο για ενήλικο άνδρα. Από την άλλη, δεν μπορεί να αποκλειστεί και το αντίθετο. Η άγνοια της παιδικής ηλικίας συχνά προβαλλόταν ως επιχείρημα για την ευμενή

¹⁴⁶ Τσακίρη, *Ποινές*, σ. 349-350.

¹⁴⁷ Μαλτέζου, «Το παιδί», σ. 225.

¹⁴⁸ Μαλτέζου, «Το παιδί», σ. 226.

¹⁴⁹ Γωγώ Βαρζελιώτη, «Τα ινστρουμέντα της αγάπης του νοταρίου Ιωάννη Κρούσου», *Θησαυρίσματα* 30 (2000), 315-337.

αντιμετώπιση από τις αρχές παράνομων πράξεων.¹⁵⁰ Ειδικά στη συγκεκριμένη περίπτωση ο πατέρας του δράστη, ενδεχομένως και λόγω της ηλικίας του τελευταίου, πήρε την πρωτοβουλία ενός συμβιβασμού, μέσα από τη διαδικασία των λεγόμενων «ινστρουμέντων της αγάπης». Έτσι, απευθυνόμενος στον πατέρα της Καλής, υπέβαλε την παράκληση για τη συγχώρεση του γιου του και τη μη καταγγελία του για βιασμό, με αντάλλαγμα εκείνος να προικίσει την Καλή, πρόταση η οποία και έγινε δεκτή.¹⁵¹ Η προίκα, άλλωστε, ήταν απαραίτητη για να παντρευτεί ένα κορίτσι, ακόμα και αν ήταν μικρής αξίας. Έτσι, με τη συγκεκριμένη ρύθμιση, με το «ινστρουμέντο της αγάπης» παρεκάμφθη, όπως και άλλοτε συνέβαινε, η βενετική νομοθεσία, που όριζε σαφώς την τιμωρία του δράστη, με σκοπό να καλυφθούν άμεσες ανάγκες, οικονομικές ή άλλες, του θύματος και της οικογένειάς του. Παρατηρείται, εδώ, ότι η ανάγκη για επιβίωση και η εξασφάλιση της Καλής στο μέλλον υπερετερούσε του ψυχισμού της και της αποτρόπαιας σε βάρος της πράξης.

¹⁵⁰ Τσακίρη, *Ποινές*, σ. 349.

¹⁵¹ Τα «ινστρουμέντα της αγάπης» ήταν ιδιωτικά συμφωνητικά, με τα οποία δύο συμβαλλόμενα αντίδικα μέρη έρχονταν σε αμοιβαία συμφωνία και ακολουθώντας το σχετικό έγγραφο υποβαλλόταν από ένα άτομο στα αρμόδια όργανα, τα οποία και αποφάσιζαν σχετικά. Συνήθως, το άτομο αυτό ήταν ο ένας συμβαλλόμενος ή κάποιος στενός συγγενής του. Βλ. Βαρζελιώτη, «Ινστρουμέντα», σ. 328.

Κεφάλαιο 5ο: Το παιδί εντός της οικογένειας

Η οικογένεια, κατά την υπό μελέτη περίοδο, ήταν είτε πυρηνική, δηλαδή αποτελούμενη από τον πατέρα, τη μητέρα και τα ανύπανδρα παιδιά, είτε διευρυμένη, αποτελούμενη επιπρόσθετα από άλλους συγγενείς, συνήθως ανιόντες, ανύπανδρους ή χήρους. Το νοικοκυριό συναποτελούσαν, μαζί με την οικογένεια, άλλα άτομα που κατοικούσαν στο ίδιο σπίτι, όπως οικιακοί υπηρέτες ή άλλοι εξαρτώμενοι, για παράδειγμα νόθα παιδιά, υιοθετημένα ή ψυχοπαίδια. Τα άτομα αυτά εξαρτώνταν από την οικογένεια, αλλά δε συνδέονταν απαραίτητα μαζί της με συγγένεια.¹⁵²

Στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, κεφαλή της οικογένειας ήταν ο πατέρας. Στις αρμοδιότητές του συγκαταλέγονταν η εξασφάλιση της επιβίωσης της οικογένειας και των εξαρτώμενων μελών, η διατήρηση και η αύξηση της οικογενειακής περιουσίας και η εύρεση κατάλληλου συζύγου για τις κόρες αφού, βεβαίως, είχε εξασφαλιστεί η προίκα, πάντα σύμφωνα με την κρίση του πατέρα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα για τις αντιλήψεις της εποχής, όπως αποτυπώθηκαν και στη λογοτεχνία, αποτελεί η φυλάκιση της Αρετούσας από τον πατέρα της, εφόσον εκείνος δε θεωρούσε τον Ερωτόκριτο, για τον οποίο η Αρετούσα έτρεφε ερωτικά συναισθήματα, κατάλληλο για την κόρη του. Ακόμα, ο πατέρας είχε υπό την ευθύνη του νεότερα μέλη της ευρύτερης οικογένειας, στην περίπτωση που εκείνα έμεναν ορφανά.¹⁵³

Στο πλαίσιο της προστασίας της αγνότητας των κοριτσιών αλλά και της εξασφάλισης του μέλλοντός τους, εντάσσεται και ο συχνός εγκλεισμός τους σε μοναστήρια. Πολλές μοναχές δεν είχαν ακολουθήσει τον μοναχικό βίο από επιλογή, αλλά αυτός αποτελούσε μονόδρομο, όταν η οικογένειά τους δεν ήταν σε θέση να τους εξασφαλίσει προίκα ή αν οι γονείς όριζαν στη διαθήκη τους σχετική επιθυμία, σε περίπτωση θανάτου τους όσο το κορίτσι ήταν ανήλικο. Μία τέτοια περίπτωση μαρτυρείται το 1624, όταν ο ευγενής Paulo di Poli είχε

¹⁵² Για την τυπολογία της οικογένειας βλ. το βασικό έργο του Peter Laslett (ed.) with the assistance of R. Wall, *Household and family in past time. Comparative studies in the size and structure of the domestic group over the last three centuries in England, France, Serbia, Japan and colonial North America, with further materials from Western Europe*, Cambridge 1972. Για τη βενετική Κρήτη βλ. Sally McKee, «Households in fourteenth-century Venetian Crete», *Speculum* 70 (1995), σ. 27-67.

¹⁵³ Χρύσα Μαλτέζου, «Η εικόνα της οικογένειας μέσα από αρχειακές πηγές», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα*, τ. Α', σ. 213.

επιδιώξει την ένταξη ενός κοριτσιού, μόλις τεσσάρων ετών, σε μοναστήρι.¹⁵⁴ Το κορίτσι ήταν κόρη της εκλιπούσας συζύγου του και αποτελούσε επιθυμία της μητέρας η εισαγωγή του παιδιού σε μία από τις καθολικές μονές του Χάνδακα. Αν και στη συγκεκριμένη περίπτωση, οι προσπάθειες του ευγενούς δεν ευοδώθηκαν, φαίνεται ότι η μοναστική ζωή ήταν αναγκαστική λύση για τα κορίτσια, κυρίως των ανώτερων στρωμάτων, όταν παρουσιάζονταν διάφορα οικογενειακά προβλήματα και κυρίως όταν δεν μπορούσαν να προχωρήσουν σε γάμο. Ο γάμος εξασφάλιζε πως οι γυναίκες θα εκπλήρωναν το σκοπό τους και το βιολογικό τους ρόλο, ελλείψει αυτού όμως έπρεπε να βρεθεί ένας άλλος τρόπος ώστε να εξακολουθήσουν να διάγουν βίο ενάρετο και να μην υποπέσουν σε πειρασμούς.

Επειδή στόχος ήταν η διατήρηση και όχι η κατάτμηση της οικογενειακής περιουσίας, οι οικογένειες απέφευγαν να προικοδοτούν τα κορίτσια με εκτάσεις γης. Η προίκα συνήθως απαρτιζόταν από αντικείμενα χρηστικής ή διακοσμητικής αξίας, για προσωπική χρήση και για τον εξοπλισμό του σπιτικού στο οποίο θα κατοικούσε το νέο ζευγάρι. Επιπρόσθετα, αλλά όχι απαραίτητα, δινόταν ένα χρηματικό ποσό ή η προίκα περιοριζόταν μόνο σε χρήματα. Έτσι, οι γαίες παρέμεναν διαθέσιμες για τους υιούς, οι οποίοι μελλοντικά θα είχαν τις ίδιες ευθύνες με τους άρρενες προγόνους τους, ως προς τη διατήρηση της περιουσίας και την εποπτεία της οικογένειας.

Η ενηλικίωση, στην ηλικία των δεκαοκτώ ετών, σήμαινε ότι ο νέος είχε πλέον ολοκληρωμένη νομική υπόσταση, ωστόσο λάμβανε το μερίδιό του από την πατρική περιουσία μετά το γάμο του. Αν επιθυμούσε να απεξαρτηθεί από την πατρική εξουσία και να λάβει νωρίτερα το μερίδιο που του αναλογούσε, μπορούσε να προχωρήσει στην πράξη της χειραφεσίας. Η παραχώρηση του αυτεξούσιου στον υιό ήταν δικαίωμα του πατέρα, παρόλο που προερχόταν από την κοινή επιθυμία των δύο.¹⁵⁵ Για να έχει νομική ισχύ η πράξη αυτή, ο υπεξούσιος έπρεπε να είχε ηλικία άνω των δεκαέξι ετών και το έγγραφο συντασσόταν σε συμβολαιογράφο. Παρόντες ήταν τόσο ο υιός, όσο και ο πατέρας, ο οποίος δήλωνε ότι αναγνώριζε το νέο καθεστώς.¹⁵⁶

Η αρρενογονία ήταν επιθυμητή από την οικογένεια, καθώς για τα ανώτερα στρώματα σήμαινε τη διαδοχή και την εξασφάλιση της περιουσίας και του οικογενειακού ονόματος, ενώ

¹⁵⁴ Μαρία Δ. Μονδέλου, «Οι μοναχές των καθολικών μοναστηριών στη βενετοκρατούμενη Κρήτη. Αναφορές των λατίνων επισκόπων (16ος - 17ος αι.)», *Θησαυρίσματα* 41/42 (2011-2012), σ. 410.

¹⁵⁵ Μαλτέζου, «Το παιδί», σ. 216.

¹⁵⁶ Ι. Χατζάκης, «Η πατρική εξουσία στο δικαιοκ περιβάλλον της βενετοκρατούμενης Κρήτης», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 39 (2005), σ. 181-182.

για τους φτωχότερους οι αρσενικοί απόγονοι αντιμετωπίζονταν ως δυνάμει εργαζόμενοι και συνεπώς και ως δυνάμει εισοδηματική πηγή.¹⁵⁷

Νόμιμα τέκνα ευγενών

Για τους ευγενείς της Κρήτης, όπως και της μητροπολιτικής Βενετίας, η απόκτηση αρρένων τέκνων σήμαινε τη συνέχιση των πολιτικών δικαιωμάτων της οικογένειας, δηλαδή το δικαίωμα συμμετοχής στο συμβούλιο ευγενών-φεουδαρχών του Χάνδακα, καθώς και στα συμβούλια των άλλων κρητικών πόλεων, Ρεθύμνου και Χανίων. Για να εξασφαλιστεί όμως η διαδοχή και να λάβει ο απόγονος τον τίτλο του ευγενούς, έπρεπε, μεταξύ άλλων, να προέρχεται από νόμιμο γάμο των γονέων του. Για την πιστοποίηση των νόμιμων προσόντων, η Βενετία, ειδικά για τους βενετούς ευγενείς της Κρήτης, είχε θεσμοθετήσει τη λεγόμενη *prova di nobilità*, την απόδειξη της ευγένειας, όπως αυτό συνέβαινε και στο μητροπολιτικό χώρο.

Η πολύπλοκη αυτή διαδικασία θεσμοθετήθηκε κατά το β' μισό του 14ου αι., καθώς προέκυψε η ανάγκη να αποκρυσταλλωθεί το ποιοι θα μπορούσαν να συμμετέχουν και ποιοι όχι στο Μεγάλο Συμβούλιο του Χάνδακα.¹⁵⁸ Θεμελιώδεις ιδιότητες του υποψηφίου, κατά τους πρώτους αιώνες, που θα του επέτρεπαν την είσοδό του στο συμβούλιο, ήταν η προέλευση από νόμιμο γάμο και η λατινική καταγωγή. Αποκλείονταν δηλαδή, τα νόθα τέκνα και οι Ελληνορθόδοξοι κάτοικοι του Χάνδακα¹⁵⁹. Άλλα χαρακτηριστικά που λαμβάνονταν υπόψη ήταν η κοινωνική καταγωγή των προγόνων του υποψηφίου και η συμμετοχή τους στο συμβούλιο, η κατοχή οικίας στην πόλη και η διαμονή εκεί, καθώς και οι επαγγελματικές ασχολίες της οικογένειας. Οι χειρώνακτες αποκλείονταν από την κατοχή τίτλου και τη συμμετοχή στη διοίκηση.

Για τη συμμετοχή στο συμβούλιο του Χάνδακα, έπρεπε, όπως προαναφέρθηκε, να είχε προηγηθεί η απόδειξη της ευγένειας στη Βενετία, σύμφωνα με νόμο που τέθηκε σε ισχύ στα μέσα του 14ου αιώνα. Ωστόσο, το υψηλό κόστος μετάβασης από την Κρήτη στη μητρόπολη έθεσε σε κίνδυνο τη θέση πολλών βενετών ευγενών, μόνιμων κατοίκων του νησιού. Θέλοντας να αποφύγει τις κοινωνικές αναταραχές αλλά και να διατηρήσει την πολιτική κυριαρχία της στην Κρήτη, η Βενετία, έναν αιώνα αργότερα, αύξησε τα χρονικά περιθώρια στους εκεί βενετούς ευγενείς προκειμένου να αποδείξουν ότι πληρούσαν τις προϋποθέσεις για την

¹⁵⁷ Μαλτέζου, «Η εικόνα της οικογένειας», σ. 217.

¹⁵⁸ Παπαδία-Λάλα, *Αστικές κοινότητες*, σ. 70.

¹⁵⁹ Παπαδία-Λάλα, *Αστικές κοινότητες*, σ. 72.

κατοχή του τίτλου.¹⁶⁰

Από τον 14ο αι., οπότε και θεσμοθετήθηκε η βενετική ευγένεια, μέχρι τον 16ο, μία σειρά κοινωνικών και οικονομικών μεταβολών άλλαξε το τοπίο και προκάλεσε νέες διατάξεις, μεταξύ των οποίων και η τήρηση των βιβλίων γάμων, γεννήσεων και βαπτίσεων των βενετών ευγενών. Πλέον πολλοί Βενετοί ευγενείς δεν είχαν την οικονομική δυνατότητα να υποστηρίξουν τον τρόπο ζωής που ήταν αρχικά συνυφασμένος με την κατοχή του τίτλου, είχαν περιοριστεί στα φέουδά τους εγκαταλείποντας τις οικίες τους στις πόλεις και είχαν έρθει σε στενή επαφή με το ντόπιο ορθόδοξο στοιχείο, με αποτέλεσμα να έχουν ασπαστεί κατά ένα μέρος τους το ορθόδοξο δόγμα ή να μη γνωρίζουν τα ιταλικά¹⁶¹. Παράλληλα, άρχισε να αναδύεται η αστική τάξη, στην οποία έντονο ήταν το ελληνορθόδοξο στοιχείο, και να διεκδικεί πολιτικά δικαιώματα. Έτσι, για τους κατόχους της βενετικής ευγένειας ήταν έντονη η ανάγκη για διασφάλιση του τίτλου και των προνομίων τους.

Δεδομένων, λοιπόν, των κοινωνικών συνθηκών που επικρατούσαν, το 1590 κωδικοποιείται και εντατικοποιείται η καταγραφή γάμων και γεννήσεων. Συγκεκριμένα, η δήλωση ενός γάμου έπρεπε να λαμβάνει χώρα σε διάστημα σαράντα ημερών από την τέλεσή του. Για το διαμέρισμα του Χάνδακα, η παρουσία του δούκα ή του καπιτάνου ήταν υποχρεωτική και συμπληρωματικά παρευρίσκονταν σύμβουλοι ή μέλη του σώματος των *Anogadori di Comun*, που είχαν οριστεί υπεύθυνοι για την καταγραφή και την εξακρίβωση των στοιχείων των ενδιαφερομένων. Από την πλευρά των νεονύμφων έπρεπε, κατά τη διαδικασία της δήλωσης, να παρευρίσκονται τέσσερες μάρτυρες που έφεραν την ιδιότητα του *cittadino*, δύο για τον σύζυγο και δύο για τη σύζυγο.¹⁶² Τα βιβλία στα οποία καταγράφονταν οι γάμοι είχαν αποσταλεί στο Χάνδακα από τη Βενετία. Παράλληλα, καταγράφονταν και σε κατάστιχα, τα οποία οι ανώτατοι αξιωματούχοι του νησιού θα έπαιρναν μαζί τους στη Βενετία, μετά τη λήξη της θητείας τους¹⁶³. Οι γεννήσεις έπρεπε να δηλώνονται, όπως και οι γάμοι, εντός σαράντα ημερών. Για να δηλωθούν όμως έπρεπε να είχε προηγηθεί η βάπτιση του νεογέννητου. Για την εγκυρότητα της δήλωσης, απαραίτητη ήταν η παρουσία των τοπικών βενετικών αρχών και τεσσάρων μαρτύρων. Είτε σε γάμους, είτε σε βαπτίσεις, εκπρόθεσμες δηλώσεις δε γίνονταν δεκτές.

¹⁶⁰ Παπαδία-Λάλα, *Αστικές κοινότητες*, σ. 77.

¹⁶¹ Ασπασία Παπαδάκη, «Οι βενετοί ευγενείς της Κρήτης κατά τον 16ο αι.: εξασφάλιση τίτλων», *Πεπραγμένα του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β', Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος», Χανιά 1991, σ. 432.

¹⁶² Παπαδάκη, «Οι βενετοί ευγενείς», σ. 433.

¹⁶³ Παπαδία-Λάλα, «Παιδί και διοίκηση», σ. 177.

Για τα μικρότερα αστικά κέντρα του νησιού, το Ρέθυμνο και τα Χανιά, ίσχυε η ίδια διαδικασία, οι δηλώσεις γίνονταν εντός σαράντα ημερών παρουσία του ρέκτορα και των συμβούλων του, μαζί με τους μάρτυρες. Κάθε πόλη διατηρούσε το δικό της βιβλίο, το οποίο είχε αποσταλεί από τη μητρόπολη. Οι ευγενείς της Σητείας έπρεπε να μεταβούν στο Χάνδακα και λόγω αυτού είχαν χρονικό περιθώριο πενήντα πέντε ημερών προκειμένου να δηλώσουν γάμους και βαπτίσεις.¹⁶⁴

Ειδικές διατάξεις προβλέπονταν για τις γυναίκες που προέρχονταν από μη ευγενείς οικογένειες, αλλά όχι ταπεινής καταγωγής. Μάλιστα, σε περίπτωση αμφισβήτησης της καταλληλότητας της συζύγου, οι ενδιαφερόμενοι μπορούσαν να απευθυνθούν στους Avogadori. Η απόφαση, στην οποία κατέληγαν οι Avogadori, ήταν βασισμένη τόσο στην ισχύουσα νομοθεσία όσο και στην άποψη των τοπικών βενετικών αρχών.¹⁶⁵ Ακόμα, οι Avogadori αναλάμβαναν την επιβεβαίωση της απόδειξης της ευγένειας σε περιπτώσεις που οι δηλώσεις γίνονταν εκτός των αρχικών χρονικών πλαισίων. Οι ενδιαφερόμενοι μετέβαιναν στη Βενετία για τη διαδικασία, ενώ, παράλληλα, οι τοπικές αρχές του Χάνδακα αλλά και των Χανίων και του Ρεθύμνου, έστελναν τα πρωτότυπα βιβλία προκειμένου να επιβεβαιωθεί η αρχική καταγραφή.¹⁶⁶

Οι λεπτομέρειες της διαδικασίας, όπως εμφανίζονται μέσα από τις νομοθετικές διατάξεις, προδίδουν την αγωνία της Βενετίας για να διαφυλάξει τη βενετική ευγένεια και τα δικαιώματα των απογόνων των οικογενειών που είχαν πρόσβαση στην εξουσία, και κατά τεκμήριο φιλοβενετικών.¹⁶⁷ Στόχος ήταν η εξασφάλιση των πολιτικών προνομίων όλων όσοι κατείχαν άξια και αποδεδειγμένα τον τίτλο της ευγένειας, με τον παράλληλο αποκλεισμό εκείνων που δεν ανταποκρίνονταν στις προϋποθέσεις που είχε θέσει η Γαληνοτάτη. Επομένως, παρόλο που κάποιος υποψήφιος δεν μπορούσε να διεκδικήσει τίτλο και συμμετοχή στο συμβούλιο ευγενών-φεουδαρχών¹⁶⁸ του Χάνδακα πριν τα είκοσι πέντε του χρόνια, οι απαραίτητες διαδικασίες ξεκινούσαν ήδη από τη δήλωση της γέννησης και με προϋπόθεση την προηγηθείσα δήλωση του γάμου των γονέων. Η προετοιμασία του νεαρού ευγενούς είχε γραφειοκρατικό χαρακτήρα, προκειμένου να πιστοποιηθεί η κοινωνική θέση του και, κατά συνέπεια, η δυνατότητα μελλοντικής ένταξης στο συμβούλιο και, συνακολούθως,

¹⁶⁴ Παπαδάκη, «Οι βενετοί ευγενείς», σ. 433.

¹⁶⁵ Παπαδία-Λάλα, «Παιδί και διοίκηση», σ. 177· Παπαδάκη, «Οι βενετοί ευγενείς», σ. 435.

¹⁶⁶ Παπαδάκη, «Οι βενετοί ευγενείς», σ. 436.

¹⁶⁷ Παπαδία-Λάλα, «Παιδί και διοίκηση», σ. 178.

¹⁶⁸ Παπαδία-Λάλα, *Αστικές κοινότητες*, σ. 78.

συμμετοχής στον τοπικό διοικητικό μηχανισμό.

Νόθα τέκνα ευγενών

Οι εξωσυζυγικές σχέσεις και η απόκτηση απογόνων εκτός γάμου δεν ήταν σπάνιο φαινόμενο για τους ευγενείς, τόσο στη Βενετία, όσο και στις κτήσεις της, όπως η Κρήτη. Τα νόθα τέκνα ήταν αποδεκτά από την οικογένεια του πατέρα τους και σε ορισμένες περιπτώσεις διέμεναν στο ίδιο σπίτι με τη νόμιμη οικογένεια.¹⁶⁹ Απολάμβαναν τα προνόμια που απέρρεαν από την καλή οικονομική κατάσταση του πατέρα, χωρίς όμως να μπορούν να κληρονομήσουν τον τίτλο και τα πολιτικά δικαιώματα. Τα νόθα τέκνα ήταν, δηλαδή, αποκλεισμένα από την άσκηση διοίκησης και τον εν γένει βενετικό διοικητικό μηχανισμό.

Οι στενοί οικογενειακοί δεσμοί που αναπτύσσονταν μεταξύ των νόθων παιδιών και της οικογένειας του πατέρα διαφαίνονται και σε διαθήκες. Οι πατέρες τους συχνά φρόντιζαν την οικονομική τους εξασφάλιση, αλλά ακόμα και άλλοι συγγενείς συμπεριλάμβαναν αυτά τα παιδιά στις διαθήκες τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι διαθήκες της οικογένειας Κορνάρου. Ο διαθέτης Ιωάννης Φραγκίσκος Κορνάρος¹⁷⁰ κληροδοτεί στους νόθους γιους του πρωτότοκου γιου του σημαντικά χρηματικά ποσά, διακοσίων και εκατό δουκάτων. Στο νόμιμο εγγονό του αφήνει ακίνητη περιουσία, οικήματα με κήπο, και τον συμβουλεύει σχετικά με τη διατήρηση της «αρχοντικής του καταγωγής». Στη νόθα κόρη του κληροδοτεί εκατό υπέρπυρα, ενώ στη νόμιμη κόρη του, το μόνο εν ζωή νόμιμο τέκνο του, αφήνει μεγάλη ακίνητη περιουσία, την οποία εκείνη θα μπορεί να κληρονομήσει στους απογόνους της. Η σύζυγός του, Μαθιά Μπονοπούλα,¹⁷¹ κληροδοτεί στο νόμιμο εγγονό της οικία εντός της πόλης του Χάνδακα και από χίλια υπέρπυρα σε κάθε νόθο εγγόνι. Δε μνημονεύει όμως τη νόθο κόρη του συζύγου της. Αντίθετα, η νόμιμη κόρη του ζεύγους,¹⁷² στη διαθήκη της, συμπεριλαμβάνει την αδερφή της, στην οποία αφήνει τόσο χρηματικό ποσό, όσο και αντικείμενα. Επομένως οι δύο αδερφές πρέπει να διατηρούσαν τουλάχιστον τυπικές σχέσεις, διαφορετικά η Ντιάνα Κορναροπούλα δε θα είχε τη βούληση να κληροδοτήσει μέρος της περιουσίας της στη νόθο αδερφή της.

¹⁶⁹ Μαλτέζου, «Το παιδί», σ. 220.

¹⁷⁰ Γιάννης Κ. Μαυρομάτης, *Ανέκδοτα βενετικά έγγραφα για τους Κορνάρους της Σητείας και του Χάνδακα*, Αθήνα 1986, σ. 45.

¹⁷¹ Μαυρομάτης, *Ανέκδοτα βενετικά έγγραφα*, σ. 70.

¹⁷² Μαυρομάτης, *Ανέκδοτα βενετικά έγγραφα*, σ. 85.

Κεφάλαιο 6ο: Το παιδί εκτός της οικογένειας

Κατά την περίοδο της βενετοκρατίας στην Κρήτη, όπως και στην Ευρώπη της ίδιας εποχής, πολυάριθμα ήταν τα παιδιά που αναγκάζονταν να μεγαλώνουν μακριά από τους γονείς τους και την οικογενειακή εστία. Τα απροστάτευτα παιδιά ανήκαν σε ποικίλες κατηγορίες: ορφανά από τους δυο γονείς ή εγκαταλελειμμένα από ζώντες γονείς, τέκνα νόμιμου γάμου ή παράνομων σχέσεων. Η εγκατάλειψη, και μάλιστα σε βρεφική ηλικία, μπορεί να οφειλόταν σε διάφορες αιτίες: οικονομική αδυναμία μιας φτωχής οικογένειας να διαθρέψει ένα ακόμη άτομο· αδυναμία μιας ανύπαντρης μητέρας, συνήθως φτωχής ή και ανήλικης, να κρατήσει κοντά της ένα νόθο, μη αναγνωρισμένο από τον πατέρα παιδί λόγω της κοινωνικής κατακραυγής· θάνατος της μητέρας κατά τον τοκετό και αδυναμία του πατέρα να εξασφαλίσει τροφή για το βρέφος. Στις παραπάνω περιπτώσεις προστίθεται και αυτή των εξαρτημένων βιλλάνων ή σκλάβων, οι οποίοι μπορεί να εγκατέλειπαν το βρέφος τους με σκοπό να του προσφέρουν τη δυνατότητα μιας καλύτερης ζωής, καθώς τα “ευρετά” παιδιά θα είχαν ενήλικη ζωή ως ελεύθεροι, αν δεν αποδεικνυόταν η ταυτότητα και η κοινωνική θέση των γονέων. Συνήθως όμως, τα έκθετα βρέφη σπανίως κατάφερναν να επιζήσουν. Οι πηγές μαρτυρούν ότι συχνά οι γονείς, θέλοντας να διατηρήσουν την ανωνυμία τους, εγκατέλειπαν τα νεογέννητα παιδιά τους τη νύχτα, κυρίως έξω από εκκλησίες ή οικίες ευκατάστατων ανθρώπων, με πιθανό αποτέλεσμα να πεθαίνουν από το κρύο ή να κατασπαράσσονται από ζώα.¹⁷³

Άλλα παιδιά έμεναν απροστάτευτα, ξαφνικά και απρόβλεπτα, σε μεγαλύτερη ηλικία. Έχοντας ξεπεράσει το στάδιο του θηλασμού, για παράδειγμα, οι γονείς δεν είχαν άλλους πόρους να εξασφαλίσουν επιπλέον τροφή. Ή ο πατέρας μπορεί να έφευγε από την πόλη αν έβρισκε αλλού εργασία και η μητέρα να μην ήταν σε θέση να θρέψει το παιδί, όπως δε θα είχε τη δυνατότητα να καλύψει τα ελάχιστα αναγκαία και για τον εαυτό της.¹⁷⁴ Εδώ, η ταυτότητα των γονέων ήταν γνωστή και πριν αναλάβουν τα παιδιά κρατικοί ή εκκλησιαστικοί φορείς, η κηδεμονία πήγαινε στους πλησιέστερους συγγενείς, εκτός και αν ούτε εκείνοι είχαν την οικονομική δυνατότητα να το φροντίσουν.¹⁷⁵

¹⁷³ Μαλτέζου, «Το παιδί», σ. 221-222.

¹⁷⁴ N. Terpstra, *Lost girls: Sex and death in Renaissance Florence*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore 2010, σ. 3.

¹⁷⁵ Μαλτέζου, «Το παιδί», σ. 219 -220.

Η Βενετία υπήρξε πρωτοπόρος ως προς την ιδρυματική πολιτική για τα απροστάτευτα παιδιά που εφάρμοσε τόσο στο μητροπολιτικό χώρο, όσο και στις κτήσεις της. Ωστόσο, για να σχηματιστεί μία συνολική εικόνα του φαινομένου, κρίνεται σκόπιμο να παρατεθούν στοιχεία τόσο για τα ορφανοτροφεία στο Βυζάντιο, όσο και για τα αντίστοιχα ιδρύματα στη Δύση.

Η ιδρυματική πολιτική στο Βυζάντιο.

Το Βυζάντιο είχε πλούσια παράδοση στη φιλανθρωπία, η οποία απέρρεε από τη χριστιανική ιδεολογία για αγάπη και προσφορά, θεωρούμενη παράλληλα ως έκφραση του θείου θελήματος και πραγμάτωση της χριστιανικής αγάπης προς τον πλησίον.¹⁷⁶ Για αυτό το λόγο, σε κάθε μεγάλη πόλη της αυτοκρατορίας λειτουργούσαν φιλανθρωπικά ιδρύματα για την προστασία διαφόρων κατηγοριών πασχόντων, με ιδρυτές τον αυτοκράτορα και την οικογένειά του, την Εκκλησία ή και ιδιώτες. Μεταξύ αυτών πρωτεύουσα θέση κατείχαν τα ορφανοτροφεία για τα ορφανά και άλλα απροστάτευτα παιδιά.

Τα ορφανά παιδιά στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία προστατεύονταν από ειδική νομοθεσία και ειδικά οι τρόφιμοι των ορφανοτροφείων μπορούσαν να παραμείνουν στα ιδρύματα μέχρι να φτάσουν σε ηλικία γάμου.¹⁷⁷ Η δυνατότητα μακράς παραμονής που τους προσφερόταν πρέπει να οφειλόταν στο ότι ο νομοθέτης αναγνώριζε την ευάλωτη θέση τους και την ανάγκη τους για παροχή φροντίδας από κάποιον τρίτο, υπεύθυνο ενήλικα. Σκοπός των ορφανοτροφείων ήταν, άλλωστε, να εξασφαλίζουν στους μικρούς τροφίμους τους ένα περιβάλλον προστασίας, που τους παρείχε τα μέσα διαβίωσης και συνέβαλλε στη διασφάλιση του μέλλοντός τους ως ενηλίκων.

Το μεγαλύτερο ίδρυμα για απροστάτευτα παιδιά στην αυτοκρατορία ήταν το Ορφανοτροφείο της Κωνσταντινούπολης, που περιγράφεται σαν μια πυκνοκατοικημένη πόλη.¹⁷⁸ Ο χαρακτηρισμός υποδηλώνει τόσο το μεγάλο αριθμό τροφίμων που φιλοξενούνταν όσο και τις πολλαπλές λειτουργίες που αυτό επιτελούσε και την πολύπλοκη οργάνωσή του.

Τη γενική εποπτεία και διοίκηση είχε αξιωματούχος με τον τίτλο του Ορφανοτρόφου, κληρικός ή και κοσμικός. Το αξίωμα ήταν ιδιαίτερα σημαντικό, καθώς τη θέση αναλάμβαναν επιφανείς άνδρες με προηγούμενη εμπειρία σε άλλα αξιώματα, όπως αυτό του *μεγάλου*

¹⁷⁶Π. Κωνσταντέλος Δ., *Βυζαντινή φιλανθρωπία και κοινωνική πρόνοια*, Φως, Αθήνα 1990, σ. 7.

¹⁷⁷Π. Κωνσταντέλος, *Βυζαντινή φιλανθρωπία*, σ. 183.

¹⁷⁸T. S. Miller, *The orphans of Byzantium: Child Welfare in the Christian Empire*, The Catholic University of America Press, Washington D. C. 2003, σ. 178.

λογαριαστή,¹⁷⁹ ή που είχαν δεσμούς με την αυτοκρατορική οικογένεια ή κατείχαν υψηλά εκκλησιαστικά αξιώματα.¹⁸⁰ Το αξίωμα του Ορφανοτρόφου ακολουθούσε αυτό των χαρτουλάριων, αξιωματούχων επιφορτισμένων με τη διαχείριση της περιουσίας του ιδρύματος. Ακόμα, στην υπηρεσία του ιδρύματος μαρτυρούνται ο *αρκάριος*, δηλαδή θησαυροφύλακας, του οποίου τα καθήκοντα δεν αποσαφηνίζονται από τις πηγές, καθώς και οι *κουράτορες*, υπάλληλοι που είχαν αναλάβει τη διαχείριση επιμέρους περιουσιακών στοιχείων του όλου οργανισμού.¹⁸¹

Εντός του ιδρύματος, όπως και σε κάθε ορφανοτροφείο στις πόλεις της αυτοκρατορίας, για παράδειγμα στη Θεσσαλονίκη και στις Σέρρες,¹⁸² προβλέπονταν χώροι διδασκαλίας. Οι δάσκαλοι αμείβονταν από τον ίδιο τον αυτοκράτορα και το σχολείο απευθυνόταν όχι μόνο στους τροφίμους αλλά και σε άλλα παιδιά, φτωχά ή αιχμάλωτα. Ο Αλέξιος Α' Κομνηνός αναμόρφωσε το θεσμό δωρίζοντας στο ίδρυμα γη. Την περιουσία αυτή το ίδρυμα μπορούσε να την διαχειριστεί είτε για την επέκτασή του, είτε προς εκμετάλλευση των γαιοπροσόδων, ως ένα επιπλέον έσοδο προκειμένου να καλυφθούν οι ανάγκες των παιδιών.¹⁸³ Η οικονομική ενίσχυση από τον Αλέξιο οδήγησε το Ορφανοτροφείο σε νέα μονοπάτια, καθώς θεωρήθηκε ένα από τα σημαντικότερα και πιο πρωτοποριακά σχολεία στη βυζαντινή επικράτεια. Κατά τον 12ο αι., εκεί δίδασκαν επιφανείς και αναγνωρισμένοι βυζαντινοί λόγιοι και συγγραφείς.¹⁸⁴

Ιδιαίτερα εφευρετικοί φαίνεται ότι ήταν οι Βυζαντινοί, όσον αφορά την παροχή τροφής σε νεογέννητα τα οποία είχαν χάσει τη μητέρα τους. Σε μία προσπάθεια μίμησης του θηλασμού, προκειμένου το νεογέννητο παιδί να διευκολυνθεί στη λήψη γάλακτος, χρησιμοποιούσαν ένα γυάλινο δοχείο, το στόμιο του οποίου προσομοίαζε σε θηλή. Ακόμη, προς αντικατάσταση του μητρικού γάλακτος, ευρεία χρήση είχε το πλιγούρι, πιο συγκεκριμένα, ένα μείγμα από σιτάρι, κριθάρι και μέλι που θεωρούνταν δυναμωτικό και ιδανικό για ένα παιδί στις πρώτες μέρες της ζωής του.¹⁸⁵

¹⁷⁹ Miller, *Orphans*, σ. 181.

¹⁸⁰ π. Κωνσταντέλος Δ., *Πενία, κοινωνία και φιλανθρωπία στον μεταγενέστερο μεσαιωνικό ελληνικό κόσμο*, Αθανασία Κοντογιαννακοπούλου (μεταφ.), Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 153.

¹⁸¹ Miller, *Orphans*, σ. 182 - 183.

¹⁸² π. Κωνσταντέλος, *Πενία*, σ. 154.

¹⁸³ π. Κωνσταντέλος, *Βυζαντινή φιλανθρωπία*, σ. 189.

¹⁸⁴ Miller, *Orphans*, σ. 281.

¹⁸⁵ Pittarakis, «Material culture», σ. 215.

Η ιδρυματική πολιτική στη Δύση.

Για τη χριστιανική Δυτική Ευρώπη, κατά τη μεσαιωνική περίοδο, η ευεργεσία προς το φτωχό είχε στόχο, μεταξύ άλλων, και την εξασφάλιση μιας θέσης στον παράδεισο για τον ελεήμονα πλούσιο.¹⁸⁶ Φορείς της φιλανθρωπίας ήταν, και στην περίπτωση αυτή, είτε το κράτος, είτε η εκκλησία, είτε ιδιώτες.

Στα τέλη του 15ου αι. με αρχές του 16ου, συντελείται σταδιακά μία αλλαγή που είχε αντίκτυπο στον ολοένα αυξανόμενο αριθμό των φτωχών και των επαιτών. Απόρροια αυτού ήταν μία διαφορετική οπτική στο ζήτημα της φτώχειας και στην αντιμετώπιση εκείνων που βρίσκονταν σε δυσμενή οικονομική κατάσταση, συμπεριλαμβανομένων των παιδιών. Συνήθως η εικόνα του φτωχού εντάσσεται στο πλαίσιο του αστικού τρόπου ζωής ωστόσο, για την περίοδο που μας ενδιαφέρει, το ζήτημα ξεκίνησε από τις νέες τεχνολογίες στους τρόπους καλλιέργειας που εισήγαν οι μεγαλογαιοκτήμονες, καινοτομίες που κατέστησαν άνεργους πολλούς αγρότες, οι οποίοι, μη έχοντας άλλη διέξοδο για εργασία στην ύπαιθρο, κατευθύνθηκαν προς τις πόλεις αναζητώντας εισόδημα.

Πολλοί από αυτούς κατέφυγαν στην επαιτεία για να εξασφαλίσουν τα απολύτως απαραίτητα αγαθά. Παράλληλα, το 1520, κρίσεις σιτοδείας χτυπούν τη Δυτική Ευρώπη αναγκάζοντας τον κρατικό μηχανισμό να επέμβει, καθώς όλο και μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού δεν είχε πρόσβαση σε επαρκείς ποσότητες τροφής¹⁸⁷. Λίγο νωρίτερα, το 1517, ο Μαρτίνος Λούθηρος είχε εκφραστεί ανοιχτά κατά του πάπα και των πρακτικών της Καθολικής Εκκλησίας. Μεταξύ άλλων, αντέδρασε για τον τρόπο με τον οποίο ο καθολικός κόσμος ενθάρρυνε την επαιτεία, μέσω της ελεημοσύνης, καθώς αυτό οδηγούσε στην αεργία. Για τον Λούθηρο, οι επάιτες ήταν παράσιτα στην κοινωνία και δεν προσέφεραν, αντιθέτως αποζυμούσαν πόρους. Η μαζικότητα του φαινομένου και η νέα οπτική του Λούθηρου οδήγησαν σε μελέτες όπως το *Liber Vagatorum* (Η Βίβλος των Φτωχών), που αρχικά εκδίδεται το 1510 και κυκλοφορεί στη Γερμανία, με τη δεύτερη έκδοση να προλογίζεται από τον ίδιο το Λούθηρο,¹⁸⁸ και το έργο του Vives, το 1526, με τίτλο *De Subventionem Pauperum* (Σχετικά με την Αρωγή των Φτωχών).¹⁸⁹

¹⁸⁶ H. Kamen, *Πρώιμη Νεότερη Ευρωπαϊκή Ιστορία*, Ελένη Καλογιάννη (μεταφ.), Μεταίχμιο, Αθήνα 2002, σ. 327.

¹⁸⁷ B. Geremek, *Poverty: A history*, Kolakowska Agnieszka (μεταφ.), Blackwell Publishers Ltd., Oxford 1997, σ. 121-122.

¹⁸⁸ Kamen, *Ευρωπαϊκή Ιστορία*, σ. 328.

¹⁸⁹ N. Terpstra, «Apprenticeship in Social Welfare: From Confraternal Charity to Municipal Relief in Early Modern Italy», *The Sixteenth Century Journal* 25/1 (1994), σ. 102.

Ο Vives διακρίνει είκοσι οχτώ κατηγορίες ανάξιων φτωχών, κάνει ξεχωριστή αναφορά στους ψυχικά ασθενείς και, ταυτόχρονα, θέτει το ζήτημα φορολόγησης της Εκκλησίας με στόχο τη χρηματοδότηση νοσοκομειακών ιδρυμάτων και δομών φιλοξενίας. Έτσι, οι επαίτες θα απομακρύνονταν από τους δημόσιους χώρους και δε θα αποτελούσαν απειλή για τη δημόσια τάξη. Η καινοτομία έγκειται στην πρότασή του να μεταφερθεί η φιλανθρωπία από την ιδιωτική πρωτοβουλία, στην κρατική φροντίδα. Με την παροχή οργανωμένης βοήθειας, ο φτωχός θα μπορούσε να ασκεί απρόσκοπτα τα θρησκευτικά του καθήκοντα, κάτι που οι άθλιες συνθήκες ζωής τον εμπόδιζαν να κάνει¹⁹⁰. Ο Vives φέρνει στο προσκήνιο την εξύψωση όχι του ελεήμονα πλουσίου αλλά του αποδέκτη της αρωγής. Παρόμοια πρόθεση φαίνεται να έχει ο Caravaggio, στα τέλη του αιώνα, που με τους πίνακές του είχε σκοπό να εξυψώσει τους απλούς, καταφρονημένους ανθρώπους, τους οποίους συναναστρεφόταν, σε θείες μορφές.

Σταδιακά, η φτώχεια μετατράπηκε από αρετή σε έγκλημα¹⁹¹ και ο φτωχός ξένος, από μέσο εξιλέωσης, σε απειλή για την κοινωνική συνοχή και ύπουλη ύπαρξη τόσο στις προτεσταντικές όσο και στις καθολικές κοινωνίες¹⁹². Έτσι, προέκυψε η ανάγκη αποκλεισμού των ταραχοποιών στοιχείων από την υπόλοιπη κοινωνία και οι νοσοκομειακοί ξενώνες αποτέλεσαν μέσο αστυνόμευσης, ένα μέτρο προφύλαξης των υπόλοιπων ανθρώπων από τους αμαρτωλούς αγύρτες.

Η αλλαγή δεν ήταν μόνο ιδεολογική, είχε και οικονομικές βάσεις, καθώς μέσω των ιδρυμάτων οι πόλεις μπορούσαν να βρουν φθηνά εργατικά χέρια για μαζική παραγωγή. Ωστόσο, πριν την ένταξη των επαιτών σε ξενώνες, έλαβε χώρα ο διαχωρισμός αρχικά των ντόπιων φτωχών από τους ξένους, τους περιπλανώμενους, που ήταν ανεπιθύμητοι, και έπειτα η διάκριση μεταξύ άξιων και ανάξιων φτωχών, σύμφωνα και με την κατηγοριοποίηση του Vives. Οι φτωχοί που κατάγονταν μέσα από την πόλη έπαιρναν πιστοποιητικό και άδεια επαιτείας εντός των τειχών. Οι ανάξιοι φτωχοί ήταν εκείνοι που υποκρίνονταν κάποια αναπηρία προκειμένου να αποφύγουν την εργασία. Οι τοπικές αρχές ξεχώρισαν όσους ήταν αρτιμελείς, υγιείς και νέοι, άρα σε θέση να δουλέψουν, και τους εξανάγκασαν σε εργασία, είτε σε δημόσια έργα είτε με τη συμβολή σε μαζική παραγωγή ξυλόγλυπτων, υφαντών για τις γυναίκες κ. α. Η δεκαετία του 1530 ήταν κομβική για αυτές τις αλλαγές, όπως φαίνεται από τις

¹⁹⁰ Geremek, *Poverty*, σ. 187.

¹⁹¹ T. Safley, «Introduction», *The Reformation of Charity*, T. Safley (ed.), Brill Academic Publishers, Inc, Boston 2003, σ. 1.

¹⁹² B. Pullan, «Catholics and the Poor in Early Modern Europe», *Transactions of the Royal Historical Society* 26 (1976), σ. 17.

νομοθεσίες και τα διατάγματα, πρώτα στην Αγγλία (1531)¹⁹³ και το Παρίσι (1535),¹⁹⁴ έπειτα στην υπόλοιπη Ευρώπη. Στην Αγγλία, ειδικότερα, τέθηκαν οι βάσεις για την προκαπιταλιστική κοινωνία που μόλις είχε αρχίσει να αναπτύσσεται μέσω των workhouses, η ονομασία των οποίων μας αποκαλύπτει τον διττό τους ρόλο, τόσο ως τρόπου αστυνόμευσης των ταραχοποιών στοιχείων, όσο και ως συμβολής στην εθνική οικονομία.

Την ίδια περίοδο και μέχρι τα μέσα του αιώνα, εμφανίστηκαν τα μεγάλα νοσοκομειακά ιδρύματα, όπως το νοσοκομείο απόρων στη συνοικία St. Germain του Παρισιού και το St. Bartholomew's στο Λονδίνο.¹⁹⁵ Αρχικά προορίζονταν για να φιλοξενήσουν απόρους και αρρώστους, παράλληλα με τον εγκλεισμό των επαιτών. Ο σκοπός τους ήταν να προφυλάξουν την κοινωνία από εκείνους που είχαν κάνει την παρανομία επάγγελμα, η θεραπεία των πασχόντων δεν αποτελούσε προτεραιότητα και σίγουρα δεν υπήρχαν ακόμη οι γνώσεις για την αντιμετώπιση πληθώρας ασθενειών. Ο προσανατολισμός τους άλλαξε κατά τον 17ο αιώνα, η θεραπεία εισήλθε στο προσκήνιο και είχε ως αποτέλεσμα την εξειδίκευση των ξενώνων σε διαφορετικές κατηγορίες:¹⁹⁶ άλλα αναλάμβαναν αρρώστους και είχαν εξειδικευμένο ιατρικό προσωπικό, ενώ άλλα απευθύνονταν σε επιμέρους ομάδες φτωχών, αμαρτωλών, γυναικών, παιδιών.

Η διοίκηση των ιδρυμάτων αυτών δεν πέρασε αυτόματα στις τοπικές ή κρατικές αρχές, ούτε αποκλείστηκε ολοκληρωτικά η Εκκλησία. Η λειτουργία των νοσοκομειακών ξενώνων βασίστηκε σε μεγάλο βαθμό στις δωρεές των εύπορων κατοίκων των πόλεων, ενώ σχεδόν πάντα δίπλα ή μέσα στο χώρο στέγασης λειτουργούσε μονή, ώστε να εξυπηρετούνται οι πνευματικές ανάγκες των τροφίμων. Το ζητούμενο ήταν τόσο η σωτηρία της ψυχής, όσο και η επανένταξη στην κοινωνία.¹⁹⁷ Το ότι κοσμικοί και κληρικοί συμμετείχαν ταυτόχρονα στη διοίκηση, με τα έσοδα και τα έξοδα να ελέγχονται αυστηρά από τον κρατικό μηχανισμό, δείχνει όχι μόνο το νέο τρόπο φιλανθρωπίας αλλά τη νέα νοοτροπία που αναπτύσσεται εντός του αστικού χώρου.

¹⁹³ Geremek, *Poverty*, σ. 164.

¹⁹⁴ Geremek, *Poverty*, σ. 146.

¹⁹⁵ Kamen, *Ευρωπαϊκή Ιστορία*, σ. 331.

¹⁹⁶ E. Bressan, «Hospitals and Social Care in the Early Modern Period: The Realisation and Discussion of the Welfare State in Italy», *Hospitals and Institutional Care in Medieval and Early Modern Europe*, Oldenbourg 2008, σ. 138.

¹⁹⁷ Bressan, «Hospitals and Social Care», σ. 137.

Η ιδρυματική πολιτική στη Βενετία

Στη Βενετία το φαινόμενο της επαιτείας ήταν ιδιαίτερα έντονο και η ανάγκη για την άμεση αντιμετώπισή του οδήγησε σε εφαρμογή συγκεκριμένης πολιτικής.¹⁹⁸

Ήδη στα μέσα του 15ου αι, στην πόλη λειτουργούσε λοιμοκαθατήριο, στο νησί του Αγίου Λαζάρου,¹⁹⁹ από όπου προέρχεται η ονομασία του ιδρύματος ως Lazzaretto. Στα τέλη του αιώνα, θεσπίζεται το σώμα των *Provveditori alla Sanità*,²⁰⁰ μία επιτροπή από τρεις άνδρες ευγενείς με στόχο να οργανώσει την άμυνα της πόλης απέναντι στις απανωτές επιδημίες της πανώλης. Λίγο αργότερα ξεσπά επιδημία σύφιλης και η απέχθεια προς τον άπορο εντείνεται απέναντι σε πόρνες και ρακένδυτους. Έτσι, το 1522 ιδρύεται το πρώτο νοσοκομείο με στόχο τη θεραπεία της σύφιλης και άλλων ασθενειών.²⁰¹ Το 1517, ιδρύθηκε το *Ospedale degli Incurabili*, ένας χώρος φιλοξενίας των ανιάτων. Το 1538, σύμφωνα με το κλίμα της εποχής που ήθελε την Εκκλησία να συμμετέχει όσο το δυνατόν λιγότερο στην διοίκηση τέτοιων ιδρυμάτων, το *Ospedale* πέρασε στην εποπτεία του δόγη.²⁰² Οι άρρωστες γυναίκες και οι ψυχικά ασθενείς είχαν ανατεθεί σε δώδεκα γυναίκες ευγενικής καταγωγής, ενώ τους άρρωστους άνδρες φρόντιζαν άνδρες ευγενείς μέχρι που αντικαταστάθηκαν από έμμισθο προσωπικό.²⁰³ Με την πρόσληψη εξειδικευμένου προσωπικού γίνεται αντιληπτό πώς η πρώιμη νεωτερική κοινωνία πέρασε από το θρησκευτικό καθήκον στην κοινωνική πολιτική.

Στη Γαληνοτάτη έδρευαν πολλά ιδρύματα που προσέφεραν αρωγή και πνευματική καθοδήγηση σε όσους είχαν ανάγκη. Ειδικά για την ευαίσθητη κατηγορία των παιδιών, υπήρχε πρόβλεψη και χώρος ήδη από τον 14ο αιώνα. Το *Ospizio della Pietà* αρχικά ήταν υπό την εποπτεία των γυναικών της αδελφότητας *Santa Maria dell'Umiltà*, στα μέσα του 16ου αιώνα όμως η διοίκησή του πέρασε στους Προνοητές επί της Υγείας. Το 1528, το *Ospedale di Santa Maria dei Derelitti* παρείχε τροφή και στέγη στα ορφανά παιδιά, πέραν των φτωχών και των ηλικιωμένων που φρόντιζε.²⁰⁴ Ξεχωριστή πρόβλεψη υπήρχε για τα κορίτσια φτωχών οικογενειών, που όμως ήταν «εκτεθειμένα στον κόσμο που σκοπό είχε να τα αποπλανήσει».

¹⁹⁸ Geremek, *Poverty*, σ. 132· Kamen, *Ευρωπαϊκή Ιστορία*, σ. 328.

¹⁹⁹ C. Black, «Early Modern Venice - An ideal welfare state?», *Πλούσιοι και Φτωχοί στην κοινωνία της Ελληνοβενετικής Ανατολής*, Χρύσα Μαλτέζου (επιμ), Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Βενετία 1998, σ. 149.

²⁰⁰ B. Pullan, *Rich and Poor in Renaissance Venice*, Basil Blackwell, Oxford 1971, σ. 219.

²⁰¹ D. D' Andrea., «Charity and the Reformation in Italy: The case of Treviso», *The Reformation of Charity*, ό. π., σ. 150.

²⁰² Pullan, *Rich and Poor*, σ. 334

²⁰³ Franca Semi, *Gli "Ospizi" di Venezia*, Edizioni Helvetia, Venezia 1983, σ. 273.

²⁰⁴ Semi, *Gli "Ospizi"*, σ. 103 και 120.

Το Conservatorio delle Zitelle φιλοξενούσε κορίτσια με κριτήριο όχι μόνο την κακή οικονομική κατάσταση των οικογενειών τους ή την ομορφιά τους, αλλά και τη συμπεριφορά των γονιών και των συγγενών τους, καθώς πολλές φορές τα νεαρά κορίτσια προωθούνταν στην πορνεία από τους ενήλικες του στενού τους περιβάλλοντος για το κέρδος. Το Conservatorio δεν είχε μόνιμο χαρακτήρα, μία κοπέλα μπορούσε να φύγει από το ίδρυμα αν το επιθυμούσε. Τα κορίτσια εκπαιδεύονταν στο κέντημα και άλλες παρόμοιες χειρωνακτικές εργασίες, πωλούσαν τα εργόχειρά τους και αν τα έσοδα της κάθε τροφίμου ξεπερνούσαν τα δέκα σόλδια τη μέρα, εκείνη μπορούσε να κρατήσει τη διαφορά.²⁰⁵

Επομένως, τα παιδιά που μεγάλωναν σε ιδρύματα ή αναγκαστικά βρίσκονταν εκεί σε μεγαλύτερη ηλικία, για διάφορες αιτίες, δεν ήταν απαραίτητα καταδικασμένα να ακολουθήσουν μια ζωή με ροπή προς την παραβατικότητα, ούτε περνούσαν αναγκαστικά την υπόλοιπη ζωή τους μέσα στο ίδρυμα, όπως πολλές φορές συνέβαινε με αρρώστους ή φυλακισμένους ενήλικες. Η κοινωνία ενδιαφερόταν για τα παιδιά και φρόντιζε τόσο για την πνευματική τους καλλιέργεια, όσο και για την εξασφάλιση έντιμου τρόπου ζωής.

Ιδρύματα απροστάτευτων παιδιών (hospitali della Pietà) στη βενετοκρατούμενη Κρήτη

Οι θεσμοί ιδρυματικής πρόνοιας του βενετικού κράτους, εκτός από τον μητροπολιτικό χώρο, εφαρμόστηκαν και στις ελληνικές κτήσεις της Βενετίας, με πρώτη την Κρήτη, ήδη από την πρώιμη περίοδο της βενετικής κυριαρχίας. Μεταξύ των διαφόρων ιδρυμάτων του νησιού (ξενώνων για φτωχούς, ασθενείς ή απόμαχους ναυτικούς, λεπροκομείων, στρατιωτικών νοσοκομείων, λοιμοκαθαρηρίων), ιδιαίτερη θέση είχαν τα ιδρύματα περίθαλψης απροστάτευτων παιδιών (hospitali della Pietà), βρεφοκομεία-ορφανοτροφεία, τα οποία μαρτυρούνται και στις τρεις μεγάλες πόλεις της Κρήτης, τον Χάνδακα, το Ρέθυμνο και τα Χανιά.

Το πρώτο κρητικό hospitale della Pietà ιδρύθηκε στην πρωτεύουσα του νησιού, τον Χάνδακα, και λειτούργησε τουλάχιστον από τις αρχές του 16ου αιώνα έως και τη λήξη της βενετοκρατίας, το 1669.²⁰⁶

Το ίδρυμα, σύμφωνα με τις πηγές, στεγαζόταν στη λατινική μονή της Αγίας Κλάρας (Santa Chiara). Οι Κλαρίσσες μοναχές αποτελούσαν το γυναικείο κλάδο του τάγματος του Αγίου Φραγκίσκου και η δράση τους συνδεόταν άμεσα με την προσφορά και την αρωγή σε

²⁰⁵ Pullan, *Rich and Poor*, σ. 388-9.

²⁰⁶ Παπαδία-Λάλα, *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα*. σ. 114.

φτωχούς και όσους βρίσκονταν σε ανάγκη. Η συμβολή τους στη φροντίδα των ορφανών και εγκαταλελειμμένων παιδιών συνιστούσε, επιπρόσθετα, μέρος της γυναικείας τους φύσης. Η πρακτική αυτή δεν ήταν καινοφανής. Παραδειγματικά, τα ορφανά στα ιδρύματα της βυζαντινής αυτοκρατορίας τελούσαν υπό την αιγίδα των Διακονισσών, γυναικών με θρησκευτικά, λειτουργικά καθήκοντα και ευθύνη για τους αναξιοπαθούντες.²⁰⁷

Αναφέρθηκε παραπάνω η συνήθεια να εναποθέτουν οι γονείς τα βρέφη τους σε διάφορα σημεία στην πόλη του Χάνδακα και υπογραμμίστηκαν τα χαμηλά ποσοστά επιβίωσης των βρεφών στον εξωτερικό χώρο. Μετά τη δημιουργία του *hospitale della Pietà*, δημιουργήθηκαν νέες ευνοϊκότερες συνθήκες, καθώς τα εγκαταλελειμμένα παιδιά εντάσσονταν πλέον σε ένα ασφαλές περιβάλλον. Ο τρόπος της παράδοσής τους στο ίδρυμα δεν μαρτυρείται στις πηγές. Ωστόσο, με βάση τη γενικότερη ευρωπαϊκή εμπειρία, μπορεί να υποθεθεί ότι και στην περίπτωση του Χάνδακα, τουλάχιστον για τα βρέφη, θα είχε υιοθετηθεί η βρεφοδόχος (*ruota*), περιστρεφόμενο κιβώτιο, τοποθετημένο στην είσοδο πολλών ιδρυμάτων. Οι μητέρες ή άλλοι συγγενείς, μέσα στη νύχτα, ώστε να εξασφαλίζεται η ανωνυμία τους, εναπέθεταν στην εξωτερική όψη της βρεφοδόχου τα βρέφη, τα οποία στη συνέχεια μετέφεραν με ασφάλεια στο εσωτερικό των ιδρυμάτων οι ειδικά επιφορτισμένες με το καθήκον αυτό υπάλληλοι.²⁰⁸ Καθώς δεν υπήρχε επαφή του γονιού με το προσωπικό του ιδρύματος, η ταυτότητα της οικογένειας και η καταγωγή του βρέφους παρέμεναν άγνωστες.

Εφόσον στόχο του ιδρύματος αποτελούσε η φιλοξενία και βρεφών, εύλογη ήταν η παρουσία στο χώρο του τροφών/θηλαστριών (*balie*), οι οποίες προέρχονταν από τα οικονομικά ασθενέστερα κοινωνικά στρώματα. Το επάγγελμα της τροφού ήταν ίσως το πιο καλοπληρωμένο επάγγελμα που θα μπορούσε να ασκήσει μία γυναίκα της εποχής.²⁰⁹ Οι τροφοί δεν είχαν απαραίτητως την κατοικία τους στην πόλη-έδρα του ιδρύματος, αλλά εξίσου προσλαμβάνονταν γυναίκες που διέμεναν στην ύπαιθρο. Σε αυτές τις περιπτώσεις, ήταν πιθανό να μην κατοικούσαν εντός του ιδρύματος μαζί με τα βρέφη, αλλά να φιλοξενούσαν κάποια από αυτά στο σπίτι τους. Η πρακτική αυτή δεν είχε, ωστόσο, πάντα τα επιθυμητά αποτελέσματα, καθώς δεν διασφαλιζόταν ένα ασφαλέστερο, στοργικό περιβάλλον για τα μικρά παιδιά ούτε η αναγκαία για αυτά φροντίδα. Λόγω αδυναμίας των αρχών για συχνούς ελέγχους στις τροφούς που κατοικούσαν μακριά από την πόλη, τα βρέφη συχνά βρίσκονταν

²⁰⁷ Κωνσταντέλος, *Βυζαντινή φιλανθρωπία*, σ. 141.

²⁰⁸ Παπαδία-Λάλα, *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα*, σ. 117· Κωνσταντινίδου, «Βρεφοκομεία Πελοποννήσου», σ. 439.

²⁰⁹ Παπαδία-Λάλα, *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα*, σ. 128.

εκτεθειμένα στην αδιαφορία ή και στην εκμετάλλευση των τροφών. Εάν πέθαινε κάποιος, λόγω ελλιπούς σίτισης ή από φυσικά αίτια, καθώς μάλιστα η παιδική θνησιμότητα ήταν σύνηθες φαινόμενο, η τροφός μπορούσε να παρουσιάσει άλλο παιδί ως εκείνο για το οποίο πληρωνόταν, προκειμένου να εξακολουθήσει να λαμβάνει τη μισθοδοσία της.²¹⁰ Η πρακτική αυτή της εξαπάτησης απαντά σε διάφορες περιοχές της βενετικής επικράτειας. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι, στη Βερόνα, γυναίκες που συνεργάζονταν με το *hospitale della Pietà* ως εξωτερικές τροφοί παρουσίαζαν τα δικά τους παιδιά στη θέση των νεκρών παιδιών που το ίδρυμα τους είχε εμπιστευτεί, με στόχο την εξασφάλιση της σταθερής αυτής για την οικογένειά της εισοδηματικής πηγής.²¹¹

Σε ορισμένες πηγές, το ίδρυμα του Χάνδακα ονομάζεται *hospitale di putti*, έκφραση που παραπέμπει σε παιδιά λίγο πριν εισαχθούν στην εφηβεία.²¹² Δεν είναι γνωστό αν υπήρχε ανώτατο ηλικιακό όριο για την υποδοχή κάποιου παιδιού από το ίδρυμα, ωστόσο δεν μπορεί να αποκλεισθεί το ενδεχόμενο ότι στο χώρο του δεκτά γίνονταν και φιλοξενούνταν όχι μόνο βρέφη, αλλά και παιδιά μεγαλύτερης ηλικίας, που είχαν ορφανέψει ξαφνικά ή οι γονείς τους βρέθηκαν σε δεινή θέση και δεν είχαν πόρους να τα αναθρέψουν.

Οι τρόφιμοι συνέβαλλαν με ποικίλους τρόπους στην καθημερινή διαβίωση εντός του ιδρύματος. Στο πλαίσιο της νέας φιλοσοφίας με επίκεντρο την επανένταξη μέσω της εργασίας αλλά και του νέου τύπου οικονομίας που βασιζόταν στη μαζική παραγωγή και τα φθηνά εργατικά χέρια, στα ευρωπαϊκά ιδρύματα τα φιλοξενούμενα μεγαλύτερα παιδιά κατασκεύαζαν διάφορα χειροτεχνήματα, τα οποία πωλούσαν,²¹³ ενώ συμμετείχαν ενεργά στην καλή λειτουργία του χώρου, στην καθαριότητα, το μαγείρεμα, ακόμη και σε αναγκαίες μικροεπισκευές. Εύλογα μπορεί να υποτεθεί ότι ανάλογες πρακτικές ακολουθούνταν και στα κρητικά *hospitali della Pietà*.

Το ίδρυμα του Χάνδακα αποτελούσε έναν δαπανηρό οργανισμό και είχε αυξημένες οικονομικές ανάγκες που καλύπτονταν από διάφορες εισοδηματικές πηγές. Σε αυτές ανήκαν οι οικονομικές ενισχύσεις από το δημόσιο ταμείο, με τη μορφή της παραχώρησης δημόσιων προσόδων, όπως χρηματικών προστίμων που επέβαλλαν τα δικαστήρια της Κρήτης σε διαφόρους παραβάτες ή φορολογικών εισφορών που όφειλαν στο Δημόσιο διάφοροι

²¹⁰ Παπαδιά-Λάλα, *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα*, σ. 119.

²¹¹ Giovanna Cappelletto, «Gli affidamenti a balia dei bambini abbandonati in una comunità del territorio veronese nel Settecento», *Enface abandonnée et société en Europe, XVe - Xxe siècle. Actes du colloque international de Rome*, Publications de l'École française de Rome, Rome, 1991, σ. 335.

²¹² Παπαδιά-Λάλα, *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα*, σ. 118.

²¹³ Παπαδιά-Λάλα, *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα*, σ. 113.

επαγγελματίες Επιπλέον, στο έργο του ιδρύματος συνεισέφεραν διάφοροι ιδιώτες με τη μορφή δωρεών εν ζωή και κληροδοτημάτων είτε σε είδη διατροφής ή σε χρήμα για τη συντήρηση των παιδιών και του προσωπικού του ιδρύματος, τη βελτίωση των κτηριακών εγκαταστάσεων αλλά και την προικοδότηση των κοριτσιών-τροφίμων όταν έφταναν σε ηλικία γάμου. Επιπλέον σημαντική εισοδηματική πηγή για το ίδρυμα αποτελούσαν τα ενοίκια από τα ακίνητα που διέθετε (οικίες, καταστήματα, αποθήκες).²¹⁴

Ως προς τον αριθμό των φιλοξενούμενων παιδιών, οι πηγές που αναφέρονται στο ίδρυμα του Χάνδακα είναι αποσπασματικές και ασαφείς. Κατά το πρώτο τέταρτο του 16ου αι., μαρτυρείται ο αριθμός των δεκατεσσάρων κοριτσιών, με πέντε τροφούς να είναι υπεύθυνες για εκείνα. Επομένως, συμπεραίνεται ότι, εφόσον τα παιδιά αυτά ακόμη θήλαζαν, επρόκειτο για βρέφη ή νήπια. Παρατηρείται, επίσης, μεγάλη απόκλιση στον παραπάνω αριθμό, σε σχέση με άλλη πηγή, του 1641, κατά την οποία ο αριθμός των φιλοξενούμενων παιδιών τροφίμων ανερχόταν στα διακόσια.²¹⁵ Ενδεχομένως ο πρώτος αριθμός αναφέρεται στα θηλυκά βρέφη που διέμεναν στο ίδρυμα, ενώ ο δεύτερος συμπεριλάμβανε όλους τους μόνιμους τροφίμους. Ως προς το φύλο, το ίδρυμα πρέπει να δεχόταν κορίτσια και αγόρια. Για λόγους προφανώς ηθικής και διατήρησης της παρθενίας των κοριτσιών, από κάποια ηλικία και πάνω δε μοιράζονταν πλέον τα ίδια δωμάτια με τα αγόρια.²¹⁶

Τέλος, ενδιαφέρουσες πληροφορίες παρέχονται για το ίδρυμα κατά τη διάρκεια της πολιορκίας του Χάνδακα. Σύμφωνα με σχετικές μαρτυρίες, οι ανάγκες του ιδρύματος ήταν ιδιαίτερος αυξημένες. Αυτό οφειλόταν και στον μεγάλο αριθμό των παιδιών που είχαν μείνει ορφανά λόγω του πολέμου και δεν υπήρχε συγγενής να τα φροντίσει αλλά και στις δυσκολίες του ίδιου του ιδρύματος, που απέρρεαν τόσο από τα μειωμένα έσοδα, όσο και από την έλλειψη υλικών πόρων και τροφής λόγω της πολιορκίας.²¹⁷

Οι πληροφορίες των πηγών για τη ζωή των παιδιών στο *hospitale della Pietà* του Χάνδακα είναι ελάχιστες. Με βάση τα παραδείγματα ανάλογων ιδρυμάτων, εύλογα μπορεί να υποτεθεί ότι η καθημερινότητά τους περιλάμβανε διάφορες εργασίες αλλά και εκπαίδευση, με

²¹⁴ Παπαδία-Λάλα, *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα*, σ. 129-135. Γενικά για την κάλυψη από ιδιώτες δωρητές διαφόρων αναγκών των ευρωπαϊκών ιδρυμάτων, όπως η διατροφή, η εξασφάλιση υφασμάτων για την ένδυση των τροφίμων ή η ιατρική περίθαλψή τους, όποτε η παρουσία γιατρού κρινόταν αναγκαία, βλ. A. R. Colon, P. A. Colon, *A history of children: A socio-cultural survey across millenia*, Greenwood Press, Westport 2001, σ. 324.

²¹⁵ Παπαδία-Λάλα, *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα*, σ. 118.

²¹⁶ Παπαδία-Λάλα, *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα*, σ. 119.

²¹⁷ Παπαδία-Λάλα, *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα*, σ. 122.

σκοπό την όσο το δυνατόν πιο βραχύχρονη παραμονή εντός του. Για την εκπλήρωση του στόχου αυτού προσφέρονταν μαθήματα γραφής και ανάγνωσης, συνήθως από τις μοναχές, αλλά και επαγγελματική κατάρτιση. Η μαθητεία σε ένα επάγγελμα στα ορφανά αγόρια μπορεί να άρχιζε σε πρώιμη ηλικία και να διαρκούσε αρκετό χρόνο. Από την άλλη, τα κορίτσια συνήθως προορίζονταν για υπηρέτριες. Στόχος τους θα ήταν, όπως και για όλες τις γυναίκες της εποχής, ο γάμος, με προϋπόθεση, όμως, τη συγκέντρωση ενός ποσού για την προίκα τους, που θα μπορούσε να εξασφαλιστεί είτε από την εργασία τους είτε, όπως προαναφέρθηκε, από κληροδοτήματα φιλεύσπλαχνων ιδιωτών.²¹⁸ Μία ακόμη ευκαιρία για να απομακρυνθεί ένα παιδί από το ίδρυμα ήταν η υιοθεσία. Σύμφωνα με την τότε ισχύουσα νομοθεσία, ο μελλοντικός θετός γονέας υπέβαλε αίτηση στις αρχές. Μέχρι την επικύρωση της πράξης, μεσολαβούσε ένας μήνας κατά τον οποίο έπρεπε να αποδειχτεί η πατρότητα του παιδιού ή να το διεκδικήσει κάποιος συγγενής. Αν αυτό δε συνέβαινε, η διαδικασία ολοκληρωνόταν.²¹⁹

Οι λεπτομέρειες της ζωής εντός των τειχών του ιδρύματος, οι υποχρεώσεις των τροφίμων του αλλά και ο τρόπος λειτουργίας του πρέπει να καθορίζονταν αναλυτικά από επίσημο, αλλά μη σωζόμενο σήμερα καταστατικό. Μια σχετική εικόνα παρέχεται στον, σχεδόν τριάντα άρθρων, κανονισμό, που κάλυπτε κάθε πτυχή της λειτουργίας του, στο ανάλογο, αλλά χρονικά μεταγενέστερο ίδρυμα στην Πελοπόννησο κατά τη Β΄ Βενετοκρατία.²²⁰

Το *hospitale della Pietà* του Χάνδακα, όπως όλοι οι φιλανθρωπικοί οργανισμοί του νησιού, υπαγόταν στην εποπτεία της βενετικής Πολιτείας και ειδικότερα στην αρμοδιότητα της ειδικής επιτροπής λαϊκών επί των λεγόμενων «ιερών τόπων». Παράλληλα, σε μια ενδιαφέρουσα ιδιαιτερότητα σε σχέση με άλλα ιδρύματα, βρισκόταν υπό την προστασία της συζύγου του εκάστοτε Δούκα της Κρήτης, της *duchessa*, ελλείψει δε αυτής, της συζύγου του γενικού καπιτάνου.²²¹

Η σημασία των δεδομένων αυτών είναι πολλαπλή. Κατ' αρχάς, γίνεται σαφής η πρόθεση της Βενετίας να διατηρήσει τον έλεγχο σε ένα ίδρυμα κομβικής σημασίας, χωρίς παρεμβάσεις της καθολικής Εκκλησίας, καίτοι και οι ίδιοι ήταν καθολικοί.

Ειδικότερα η σχέση της *duchessa* με το ίδρυμα υποδεικνύει και την εσωτερική αλλαγή στις διοικητικές πρακτικές της Βενετίας στις κτήσεις της. Συγκεκριμένα, ενώ αρχικά οι

²¹⁸ Μαλτέζου, «Το παιδί», σ. 217.

²¹⁹ Μαλτέζου, «Το παιδί», σ. 221· Παπαδία-Λάλα, *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα*, σ. 120.

²²⁰ Κωνσταντινίδου, «Βρεφοκομεία Πελοποννήσου», σ. 438.

²²¹ Παπαδία-Λάλα, *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα*, σ. 123.

αξιωματούχοι της Μητρόπολης δεν επιτρεπόταν να μεταβαίνουν με τις οικογένειές τους στους τόπους όπου έπρεπε να υπηρετήσουν, μεταγενεστέρως αυτό άλλαξε και μάλιστα η σύζυγος του δούκα εμφανίζει ενεργό ανάμιξη στην κοινωνική ζωή του τόπου.²²² Φυσικά, το γεγονός ότι, έστω και τυπικά, μία γυναίκα είχε πρωτεύοντα ρόλο σε ένα θεσμό που αφορούσε στα παιδιά ήταν απόλυτα συνδεδεμένο με το φύλο της. Από την άλλη, δε θα πρέπει να παραβλέπεται το ότι η σύζυγος του Δούκα δεν είχε την ίδια ευελιξία κινήσεων, όπως οι γυναίκες ευγενείς, που είχαν αναλάβει, για παράδειγμα, το Conservatorio delle Zitelle στη Βενετία.²²³ Η duchessa στην Κρήτη κατείχε τον ρόλο αυτό λόγω του συζύγου της και τα καθήκοντά της είχαν χαρακτήρα περισσότερο τιμητικό, παρά ουσιαστικό.

Ως προς τη διοικητική ιεραρχία του ιδρύματος, επικεφαλής της διοίκησης, με αρμοδιότητα τη διαχείριση των οικονομικών του, ήταν αξιωματούχος με τον τίτλο του Επιτρόπου (procuratore). Η εκλογή του γινόταν από τις τοπικές αρχές και μπορούσε να ανήκει στην τάξη των κρητικών ευγενών, των cittadini ή και άλλων κοινωνικών ομάδων.²²⁴ Όπως για την ανάληψη οποιουδήποτε άλλου αξιώματος, ο υποψήφιος έπρεπε να διακρίνεται για το ήθος του και να είναι ένας ευυπόληπτος πολίτης. Στις αρμοδιότητές του συμπεριλαμβανόταν και η δυνατότητα να παύει μέλη της διοίκησης ή του προσωπικού, όπως την προϊσταμένη ή τις τροφούς, αν τα έκρινε ακατάλληλα για τη θέση που κατείχαν.

Η προϊσταμένη (priora) του ιδρύματος ήταν εκείνη που ερχόταν σε άμεση επαφή με τους μικρούς τρόφιμους και ήταν υπεύθυνη για τις καθημερινές τους ανάγκες, καθώς επίσης και για την εύρυθμη λειτουργία του ιδρύματος. Η θέση ήταν έμμισθη και η θητεία της ισόβια.²²⁵ Παρά ταύτα δεν υπήρξαν κατάλληλες όλες όσες κατέλαβαν τη θέση. Αντίθετα, αν και δε σώζονται λεπτομέρειες, σε βάρος ορισμένων από αυτές πρέπει να είχαν γίνει σοβαρές καταγγελίες για κακοδιοίκηση και σκληρότητα έναντι των μικρών τροφίμων και τρεις τουλάχιστον από τις κατόχους της θέσης είναι γνωστό ότι καθαιρέθηκαν με εντολή των βενετικών αρχών.²²⁶ Οι συνθήκες καταπίεσης και έλλειψης στοργής που αναδύονται από τις παραπάνω υποθέσεις συμβαδίζουν με την ανάλογη ζοφερή εικόνα που παρέχουν σημαντικά έργα της παγκόσμιας λογοτεχνίας.²²⁷ Ενδεικτικοί είναι άλλωστε οι χαρακτηρισμοί «miserabili»

²²² Dal Borgo, «Ανώτεροι αξιωματούχοι», ό. π., σ. 73.

²²³ Monica Chojnacka, «Women, Charity and Community in Early Modern Venice: The Casa delle Zitelle», *Renaissance Quarterly* 51 (1998), σ. 70.

²²⁴ Παπαδία-Λάλα, *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα*, σ. 124.

²²⁵ Παπαδία-Λάλα, *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα*, σ. 125.

²²⁶ Παπαδία-Λάλα, *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα*, σ. 125-126.

²²⁷ Ενδεικτικά: Charlotte Bronte, *Jane Eyre*, Πόλυ Μοσχοπούλου (μετάφ.), Κάκτος, Αθήνα 1991.

και «rovare creature»,²²⁸ που συχνά χρησιμοποιούνταν στις βενετικές πηγές, όταν αναφέρονται στους μικρούς τρόφιμους του hospitale della Pietà.

Τέλος, στους διοικητικούς υπαλλήλους του ιδρύματος ανήκε και ο Εισπράκτορας των εισοδημάτων του ιδρύματος, λογιστής και γραμματέας (esattor del danaro et quadernier), υπεύθυνος για τη διεκπεραίωση των περίπλοκων οικονομικών υποθέσεων του hospitale και, συχνά, γραμματέας παράλληλα της δουκικής γραμματείας.²²⁹

Οι μισθοί των τροφών και του διοικητικού προσωπικού προέρχονταν από τα έσοδα του ιδρύματος, στα οποία έγινε αναφορά παραπάνω. Παρόλο που φαίνεται ότι το ίδρυμα είχε ποικίλες πηγές εισοδήματος, τα έξοδα πολλές φορές δεν καλύπτονταν και δημιουργούνταν χρέη, που ήταν εξίσου δύσκολο να αποπληρωθούν.

Εκτός από το Χάνδακα, ιδρύματα περίθαλψης των απροστάτευτων παιδιών λειτούργησαν τόσο στα Χανιά όσο και στο Ρέθυμνο.

Στην πόλη των Χανίων, οργανωμένη κοινωνική πρόνοια και ιδρυματική πολιτική μαρτυρείται κατά το β' μισό του 16ου αιώνα. Μεταξύ των διάφορων φιλανθρωπικών οργανισμών, ιδιαίτερη θέση είχε το τοπικό hospitale della Pietà, με αποστολή τη φροντίδα των εγκαταλελειμμένων παιδιών. Οι υπάλληλοί του χρηματοδοτούνταν από το δημόσιο ταμείο των Χανίων. Μάλιστα, αναφέρονται ως «οι μισθωτοί της Pietà», φράση που περιλαμβάνει τους διοικητικούς αξιωματούχους, άλλους υπαλλήλους και τις τροφούς, τόσο εκείνες που διέμεναν εντός του ιδρύματος, όσο και άλλες, που εργάζονταν ως εξωτερικές τροφοί.²³⁰

Τα έσοδα του ιδρύματος, εκτός από το δημόσιο ταμείο, συμπλήρωναν προσφορές ιδιωτών και κληροδοτήματα. Η κακή οικονομική κατάσταση του οργανισμού φαίνεται ήδη από το 1577. Οι προσπάθειες αναδιοργάνωσης στη διοίκηση, που επιχείρησε η Βενετία, δεν επέφεραν σημαντικές αλλαγές²³¹ και το ίδρυμα συνέχισε να λειτουργεί με ελλείψεις, μέχρι την κατάληψη των Χανίων από τους Οθωμανούς, το 1645.

Στο Ρέθυμνο, από την άλλη, το τοπικό hospitale della Pietà μαρτυρείται μόλις στις αρχές του 17ου αιώνα. Οι επικεφαλής του ορίζονταν από τις βενετικές αρχές και η Εκκλησία δεν είχε κανένα διοικητικό ρόλο,²³² σύμφωνα και με την πάγια πρακτική της Βενετίας τόσο στο χώρο της μητρόπολης όσο και στις κτήσεις της στην Ανατολή.

²²⁸ Παπαδιά-Λάλα, *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα*, σ. 122.

²²⁹ Παπαδιά-Λάλα, *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα*, σ. 127.

²³⁰ Παπαδιά-Λάλα, *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα*, σ. 190.

²³¹ Παπαδιά-Λάλα, *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα*, σ. 190.

²³² Παπαδιά-Λάλα, «Θεσμοί κοινωνικής μέριμνας στο βενετοκρατούμενο Ρέθυμνο», σ. 66.

Τα έσοδα του ιδρύματος προέρχονταν από ποικίλες πηγές: άμεση χρηματοδότηση από το δημόσιο ταμείο, παραχώρηση από την Πολιτεία χρηματικών προστίμων αλλά και προσφορές και δωρεές ιδιωτών. Παρά ταύτα, το ίδρυμα άρχισε να αντιμετωπίζει οικονομικές δυσχέρειες αρκετά νωρίς, από την ίδρυσή του, στις πρώτες ήδη δεκαετίες του 17ου αιώνα. Μία από τις αιτίες των οικονομικών δυσκολιών φαίνεται ότι ήταν οι μισθοί των τροφών, οι οποίοι εμφανίζονταν δυσανάλογα υψηλοί σε σχέση με τα έσοδα του οργανισμού.²³³ Η άλλη αιτία υπήρξε η σιτοδεία του 1620 που ανάγκασε πολλούς γονείς να εγκαταλείπουν τα παιδιά τους στο ίδρυμα, αφού οι ίδιοι δεν μπορούσαν να διασφαλίσουν την επιβίωσή τους.²³⁴ Έτσι, το Hospitale έπρεπε να ανταποκριθεί στις αυξημένες ανάγκες υπεράριθμων μικρών παιδιών, τόσο ως προς τη διατροφή τους, όσο και ως προς την ένδυσή τους.

Η δύσκολη κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει το ίδρυμα αλλά και το ενδιαφέρον της Βενετίας για την εξασφάλιση της λειτουργίας του φαίνεται από το γεγονός ότι, το 1626, παρενέβη η βενετική Γερουσία,²³⁵ σε μία απόπειρα να εξυγιανθούν τα οικονομικά του. Μέρος αυτής της αναδιάρθρωσης ήταν η μείωση των μισθών των τροφών. Η Γερουσία όρισε υπεύθυνους το ρέκτορα του Ρεθύμνου και το Γενικό Προβλεπτή της Κρήτης, των οποίων στόχος ήταν να αυξήσουν τα έσοδα του ιδρύματος, αναζητώντας όμως εξωτερικές πηγές χρηματοδότησης και όχι συνεισφορά από το δημόσιο ταμείο. Μικροπολιτικές και προσωπικά συμφέροντα υπερέβησαν τη σημασία του έργου του Hospitale και τις ανάγκες των τροφίμων, έτσι ώστε ένα κληροδότημα, το οποίο θα μπορούσε να λύσει μέρος των προβλημάτων, παρέμεινε ανεκμετάλλευτο από τον οργανισμό.²³⁶ Η κακή οικονομική κατάσταση του ιδρύματος δε βελτιώθηκε μέχρι την κατάληψη του Ρεθύμνου από τους Οθωμανούς, το 1646.

Η ιδρυματική πολιτική στις άλλες κτήσεις του βενετοκρατούμενου ελληνικού χώρου

Οι θεσμοί ιδρυματικής κοινωνικής πρόνοιας, και μάλιστα οι σχετικοί με την περίθαλψη των απροστάτευτων παιδιών, εκτός από την Κρήτη, εφαρμόστηκαν με πρωτοβουλία ή συναίνεση της Βενετίας και σε άλλες κτήσεις της στην Ανατολή. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται και η μαρτυρούμενη από το δεύτερο μισό του 17ου αιώνα σταδιακή ίδρυση hospitali della Pietà στα μεγαλύτερα από τα Ιόνια Νησιά.

Το πρώτο από τα ιδρύματα αυτά δημιουργήθηκε στην Κέρκυρα, το 1670, ένα έτος

²³³ Παπαδία-Λάλα, *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα*, σ. 193.

²³⁴ Παπαδία-Λάλα, «Θεσμοί κοινωνικής μέριμνας στο βενετοκρατούμενο Ρέθυμνο», σ. 66.

²³⁵ Παπαδία-Λάλα, *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα*, σ. 193.

²³⁶ Παπαδία-Λάλα, *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα*, σ. 194.

δηλαδή μετά την παράδοση του Χάνδακα στους Οθωμανούς και τη λήξη του Κρητικού Πολέμου. Η πρωτοβουλία ανήκε κατ' αρχάς στην κερκυραϊκή κοινότητα, η οποία, ήδη το 1666, είχε υποβάλει στη Βενετία αίτημα για αδειοδότηση ιδρύματος για τα έκθετα παιδιά, για να ακολουθήσει η τελική απόφαση των βενετικών αρχών τέσσερα χρόνια αργότερα.²³⁷ Σημειώνεται πάντως ότι, και πριν από την ίδρυση του τοπικού Ospedale della Pietà, η, στοιχειώδης έστω, μέριμνα για τα εγκαταλελειμμένα παιδιά δεν έλειπε, καθώς δυο έμμισθοι υπάλληλοι, με τον τίτλο της προϊσταμένης (priora) και του προϊσταμένου (prioro), ήταν επιφορτισμένοι με την υποχρέωση να παραλαμβάνουν τα παιδιά αυτά και να τα προωθούν σε τροφούς που τα φιλοξενούσαν στο σπίτι τους.²³⁸

Το ίδρυμα λειτουργούσε υπό την εποπτεία της κοινότητας. Οι επικεφαλής του καλούνταν κυβερνήτες (governatori) και προέρχονταν από το κοινωνικό στρώμα των πολιτών (cittadini),²³⁹ την κοινωνικά ανώτερη ομάδα του κερκυραϊκού συμβουλίου και μέλη του κερκυραϊκού κοινοτικού συμβουλίου. Για την εξασφάλιση της εύρυθμης λειτουργίας του ιδρύματος, οι κυβερνήτες είχαν ως καθήκον να επισκέπτονται συχνά το ίδρυμα και να καταγράφουν λεπτομερώς τις ανάγκες των τροφίμων τους. Μία ακόμη αρμοδιότητά τους ήταν η εξεύρεση οικονομικών πόρων μέσω ιδιωτών.²⁴⁰ Σημαντική εισοδηματική πηγή για το ίδρυμα αποτέλεσαν οι ελεημοσύνες. Για τον σκοπό αυτό, σε εκκλησίες αλλά και σε διάφορους δημόσιους χώρους ήταν τοποθετημένα κουτιά, στα οποία οι ελεήμονες χριστιανοί, ορθόδοξοι ή καθολικοί, εναπόθεταν χρηματικά ποσά υπέρ του Ospedale.²⁴¹ Άλλες εισοδηματικές πηγές αποτελούσαν το ταμείο της σιταποθήκης, που στηριζόταν εν μέρει στον φόρο του ψωμιού (panataria). Επιπλέον, η Πολιτεία ενίσχυε το ίδρυμα με την καταβολή των μισθών των υπαλλήλων του από το δημόσιο ταμείο. Τέλος, στη λειτουργία του ιδρύματος πρέπει να συνεισέφεραν με την εργασία τους και οι μεγαλύτεροι από τους τροφίμους, καθώς μαρτυρείται ότι, με τη φροντίδα των κυβερνητών, από ενωρίς άρχιζαν να εκπαιδεύονται σε διάφορες τέχνες.²⁴²

Στην ιεραρχία του ιδρύματος, μετά τους κυβερνήτες, ακολουθούσε το αξίωμα του prioro, ο οποίος είχε την υποχρέωση να επισκέπτεται σε καθημερινή βάση το ίδρυμα, να

²³⁷ Κατερίνα Κωνσταντινίδου, *Νοσοκομειακή περίθαλψη στη βενετική Κέρκυρα 17ος - 18ος αι.*, Εκδόσεις Ευρασία, Αθήνα 2012, σ. 131.

²³⁸ Κωνσταντινίδου, *Νοσοκομειακή περίθαλψη*, σ. 125.

²³⁹ Κωνσταντινίδου, *Νοσοκομειακή περίθαλψη*, σ. 135.

²⁴⁰ Κωνσταντινίδου, *Νοσοκομειακή περίθαλψη*, σ. 136-137.

²⁴¹ Κωνσταντινίδου, *Νοσοκομειακή περίθαλψη*, σ. 143.

²⁴² Κωνσταντινίδου, *Νοσοκομειακή περίθαλψη*, σ. 137.

καταγράφει τα προβλήματα και να προτείνει λύσεις, να ανευρίσκει τις κατάλληλες τροφούς και να ελέγχει τους υφισταμένους. Επιπλέον, οι *priori* ήταν επιφορτισμένοι με τη φροντίδα για τη βάπτιση κάθε νεοεισερχομένου τροφίμου, σύμφωνα με το καθολικό δόγμα.²⁴³ Το ζήτημα της δογματικής κατεύθυνσης, που ακολουθούσαν τα παιδιά του ιδρύματος, εμφανίζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Όπως προαναφέρθηκε, στη διοίκησή του δεν εμπλέκονταν εκκλησιαστικές αρχές, και μάλιστα η Λατινική Εκκλησία, ενώ η Βενετία παγίως προσπαθούσε να εφαρμόζει στις κτήσεις της πολιτική δογματικής ουδετερότητα έναντι των ετεροδόξων πλειοψηφούντων υπηκόων της. Παρά ταύτα, η ίδια παρέμενε μία καθολική δύναμη και η διαφορά στο δόγμα ήταν μια από τις κύριες διαφορές στην ταυτότητα κυριάρχου και κυριαρχούμενων στις ελληνικές κτήσεις της. Σε αυτά τα συμφραζόμενα, η ενσωμάτωση των μικρών τροφίμων του κερκυραϊκού Ospedale della Pietà μπορεί να θεωρηθεί μια εύλογη επιλογή.

Στα διοικητικά πράγματα του ιδρύματος θέση είχαν και δύο αξιώματα προοριζόμενα για γυναίκες, αυτά της *priora* και της *sottopriora*, μείζονος μεν σημασίας για τη λειτουργία του ιδρύματος, αλλά ιεραρχικά υποδεέστερα. Οι κάτοχοι των δύο αξιωμάτων, καθολικού δόγματος, είχαν σε καθημερινή βάση την ευθύνη για τον χώρο του Ospedale αλλά και άλλους χώρους υποδοχής των βρεφών στην πόλη. Η *priora*, ειδικότερα, ήταν υπεύθυνη για το κατώτερο προσωπικό και την οργάνωση του ιδρυματικού χρόνου.²⁴⁴ Τέλος, η γυναικεία παρουσία στο ίδρυμα ενισχυόταν από την ύπαρξη στο χώρο των γυναικών-τροφών. Ο ρόλος τους για την εκπλήρωση των στόχων του ιδρύματος ήταν κομβικός, γεγονός που πιστοποιείται από τις αμοιβές τους και την προσπάθεια των διοικητών του ιδρύματος να εξασφαλίσουν επαρκή αριθμό τους, ώστε να εξυπηρετούνται όλα τα βρέφη. Παράλληλα, το κερκυραϊκό Ospedale συνέχισε να συνεργάζεται με εξωτερικές τροφούς.²⁴⁵

Ανάλογα ιδρύματα λειτούργησαν και σε άλλα Ιόνια Νησιά, αλλά επίσης μαρτυρούνται και στην Πελοπόννησο (Regno di Morea) –βενετική κτήση κατά τα τριάντα χρόνια (1685-1715), γνωστά ως περίοδος της δεύτερης βενετοκρατίας–, και συγκεκριμένα στο Ναύπλιο, πρωτεύουσα όλης της κτήσης, και στην Πάτρα. Ειδικότερα, στο παράδειγμα του Ναυπλίου σημειωνόταν πληθώρα εγκαταλελειμμένων παιδιών, χωρίς όμως να υπάρχουν υποδομές για την προστασία τους.

Η ζοφερή κατάσταση περιγράφεται σε επιστολή του Γενικού Προνοητή Θαλάσσης στο

²⁴³ Κωνσταντινίδου, *Νοσοκομειακή περίθαλψη*, σ. 138.

²⁴⁴ Κωνσταντινίδου, *Νοσοκομειακή περίθαλψη*, σ. 139-140.

²⁴⁵ Κωνσταντινίδου, *Νοσοκομειακή περίθαλψη*, σ. 151.

Δόγη, σχετικά με τα έκθετα παιδιά, τον Ιανουάριο του 1698, αλλά και στην άμεση απάντηση της βενετικής Συγκλήτου, τον Φεβρουάριο του ίδιου έτους, με την οποία δινόταν η άδεια για την ίδρυση βρεφοκομείου στην πόλη. Το καταστατικό της ίδρυσης περιλάμβανε τριάντα οκτώ άρθρα, στα οποία λεπτομερώς ορίζονταν ο σκοπός και οι κανόνες λειτουργίας του νέου ιδρύματος.²⁴⁶

Για τη στέγαση του ιδρύματος ανεγέρθηκε ειδικό κτήριο στο φρούριο της πόλης, δίπλα σε μονή φραγκισκανών μοναχών. Το γεγονός αυτό πιθανώς οφειλόταν στη σχέση των Φραγκισκανών με τη φιλανθρωπία, με δεδομένο μάλιστα ότι, και στον Χάνδακα, το *hospitale della Pietà* είχε συνδεθεί αρχικά με τις Κλαρίσσες μοναχές, το γυναικείο παρακλάδι του τάγματος. Στις εγκαταστάσεις προβλέπονταν ειδικοί χώροι για τη φιλοξενία της επικεφαλής του ιδρύματος (προϊσταμένης), του υπόλοιπου προσωπικού και των μικρών τροφίμων. Παράλληλα, προβλεπόταν η ανέγερση ενός άλλου χώρου του ιδρύματος στην πόλη, εκτός φρουρίου, και συγκεκριμένα ενός μικρού δωματίου (*stanza*), έτσι ώστε να έχουν εύκολη πρόσβαση στις υπηρεσίες του όσοι έρχονταν από το λιμάνι, την ύπαιθρο ή τα γειτονικά χωριά.²⁴⁷

Η κύρια οικονομική στήριξη του νέου οργανισμού προερχόταν από τη νεοδημιουργημένη αστική κοινότητα της πόλης, η οποία δεσμεύτηκε να προσφέρει κάθε χρόνο εξήντα ρεάλια υπέρ του ιδρύματος, αναγνωρίζοντας τον κοινωνική ρόλο του. Τριάντα πέντε ρεάλια το μήνα προέρχονταν από τους φόρους που οι αρχές επέβαλαν στους μικροπωλητές. Επιπλέον, στο ίδρυμα παραχωρήθηκαν τα πέντε σόλδια που κατέβαλε κάθε φυλακισμένος μετά το πέρας της ποινής του, καθώς επίσης και τέσσερα σόλδια για κάθε νοταριακή πράξη που συνέτασσε κάθε νοτάριος. Η συμβολή της εκκλησίας ήταν εξίσου σημαντική, πάντα όμως υπό την εποπτεία των βενετικών αρχών. Σε κάθε ορθόδοξο και καθολικό ναό, σύμφωνα και με το ανάλογο παράδειγμα της Κέρκυρας, που προαναφέρθηκε, υπήρχε κουτί για ελεημοσύνη από τους πιστούς υπέρ του *Hospitale*.²⁴⁸

Επίσης, μια από τις εισοδηματικές πηγές του ιδρύματος ήταν η επαιτεία, στην οποία προέβαιναν οι τρόφιμοί του, από το πέμπτο έτος της ηλικίας του, κατά τη διάρκεια εορτών και δημόσιων λιτανειών, πάντα υπό το βλέμμα των αρχών.²⁴⁹ Η τακτική αυτή ήταν σύμφωνη με την αντίληψη των Καθολικών για την επαιτεία ως αποδεκτό τρόπο ζωής. Επιπρόσθετα, η

²⁴⁶ Κωνσταντινίδου, «Βρεφοκομεία Πελοποννήσου», σ. 438.

²⁴⁷ Κωνσταντινίδου, «Βρεφοκομεία Πελοποννήσου», σ. 439.

²⁴⁸ Κωνσταντινίδου, «Βρεφοκομεία Πελοποννήσου», σ. 440.

²⁴⁹ Κωνσταντινίδου, «Βρεφοκομεία Πελοποννήσου», σ. 441.

εικόνα των παιδιών, που ζητούσαν ελεημοσύνη, ενεργοποιούσε το θρησκευτικό συναίσθημα και την ηθική των πιστών, με αποτέλεσμα την από την πλευρά τους ενίσχυση του ιδρύματος κατά τις δυνατότητές τους.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι προσδοκίες των ενηλίκων από τα παιδιά και η αντιμετώπιση της παιδικής ηλικίας είναι απόρροια των αναγκών της κάθε κοινωνίας. Τα παιδιά αποτελούν μία ευάλωτη πληθυσμιακή ομάδα σε άμεση εξάρτηση από τους ενήλικες του περιβάλλοντός τους τόσο για την επιβίωσή τους όσο και την ομαλή τους ένταξη στο κοινωνικό γίγνεσθαι. Παράλληλα, καλούνται να εκπληρώσουν συγκεκριμένους κοινωνικούς ρόλους, ανάλογα με τα ηλικιακά στάδια στα οποία βρίσκονται, την κοινωνική τάξη, από την οποία προέρχονται, και το φύλο τους.

Με αφετηρία ερωτήματα της σύγχρονης ιστοριογραφίας, στην παρούσα εργασία επιχειρήθηκε, με βάση δημοσιευμένες αρχειακές πηγές και τη σχετική δευτερογενή βιβλιογραφία, η ανασύσταση της παιδικής ηλικίας στο παράδειγμα της βενετοκρατούμενης Κρήτης, μέσα από διάφορες ερευνητικές θεματικές.

Με βάση τις μαρτυρίες των πηγών, μπορεί να συναχθεί το συμπέρασμα ότι στην κοινωνία της βενετοκρατούμενης Κρήτης έμφαση δινόταν στο φύλο του παιδιού και λιγότερο στα ηλικιακά στάδια, χωρίς ωστόσο να απουσιάζουν αναφορές και στην ηλικιακή-βιολογική εξέλιξη εντός της παιδικής ηλικίας, με τις συνακόλουθες εξελισσόμενες προσδοκίες του κοινωνικού περιβάλλοντος από ένα παιδί.

Ενδεικτικά, στις διαθήκες, τονιζόταν η σχέση του γονέα ή του κηδεμόνα με το παιδί, χωρίς να υπάρχει ηλικιακή διάκριση, ενώ το παιδί, ως διάδοχος, κληρονομούσε ολόκληρη τη γονική περιουσία ή τμήμα της, ανεξάρτητα από την ηλικία του κατά το χρόνο θανάτου του γονέα.

Από την άλλη, σε αρχειακές μαρτυρίες και σε λογοτεχνικά έργα δεν λείπουν οι αναφορές και στα στάδια της ηλικιακής εξέλιξης. Χαρακτηριστικά, στον «Ερωτόκριτο», η Αρετούσα από *παιδί* γίνεται *παίδα* και *κορασά*, με πνευματικές χάρες και θέλγητρα, με δικές της επιθυμίες, τις οποίες όμως ο πατέρας της της απαγορεύει να εκπληρώσει, καθώς δε συνάδουν με τις επιταγές της κοινωνικής της τάξης. Ο Ερωτόκριτος, από την άλλη, από *νιούτσικος* εξελίσσεται σε σπουδαίο πολεμιστή και με τις ικανότητές του επιτυγχάνει τον στόχο του, να πάρει ως σύζυγο την Αρετούσα.

Η μέριμνα για το παιδί ήταν αυξημένη κατά τα πρώτα χρόνια της ζωής του και συμμετοχή στη φροντίδα του είχαν τα μέλη της στενής οικογένειάς του αλλά και τρίτα

πρόσωπα, σε άμεση σύνδεση με την κοινωνική τάξη. Έτσι, ο τοκετός είχε μεγάλη σημασία για κάθε γυναίκα και στην όλη διαδικασία τη συνδρομή τους παρείχαν άλλα μέλη του κοινωνικού περιγύρου ή μία μαμή, με εξειδικευμένες γνώσεις και εμπειρία, σε συνέχεια εν πολλοίς των βυζαντινών παραδόσεων. Η μαμή είχε ιδιαίτερη θέση στους τοκετούς γυναικών των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Μάλιστα, συχνά για την ομαλή προσαρμογή της μητέρας στη νέα κατάσταση αλλά και του νεογέννητου στο καινούργιο του περιβάλλον, η μαμή προσέφερε τις υπηρεσίες της για αρκετό χρονικό διάστημα μετά τον τοκετό. Μετά τη γέννηση του παιδιού, στις περιπτώσεις που η μητέρα δεν μπορούσε ή δεν ήθελε να θηλάσει, καίριος για την επιβίωσή του ήταν ο ρόλος της τροφού. Επιπλέον, καθώς με την πάροδο των ετών οι ανάγκες του παιδιού άλλαζαν, η τροφός αναλάμβανε καθήκοντα όχι μόνο γαλουχίας αλλά και φροντίδας για την ανατροφή του. Και πάλι στον κύκλο των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων, η τροφός συνήθως συγκατοικούσε με την οικογένεια, θεωρούμενη ως μέλος της, και μαζί με τη μητέρα αποτελούσαν σε αυτά τα πρώτα ευαίσθητα χρόνια το πλέγμα προστασίας του παιδιού.

Με το τέλος των νηπιακών χρόνων, το παιδί εισερχόταν σε ένα νέο στάδιο, εκείνο της μαθητείας και της εργασίας. Τα ανώτερα και αστικά κυρίως στρώματα είχαν τη δυνατότητα εκπαίδευσης σε ευρύ φάσμα μαθημάτων, στα σχολεία διαφόρων βαθμίδων και μορφών που κατά καιρούς λειτούργησαν στο νησί, εκκλησιαστικών, δημόσιων, ιδιωτικών, κυρίως δε μέσω της κατ' οίκον διδασκαλίας, με βάση συμβάσεις μαθητείας μεταξύ του γονέα ή κηδεμόνα και ιδιωτών δασκάλων. Εξάλλου, για τα παιδιά των κατώτερων στρωμάτων των πόλεων συνήθως ήταν ο δρόμος της μαθητείας σε μια τέχνη.

Το αυξανόμενο ενδιαφέρον για την εκπαίδευση στηριζόταν στη βυζαντινή εκπαιδευτική παράδοση αλλά και στις ιδέες της Αναγέννησης, που μεταλαμπαδεύτηκαν από την Ιταλία στην Κρήτη. Η εκπαίδευση πάντως δεν είχε υποχρεωτικό χαρακτήρα και συνδεόταν επίσης με την κοινωνική διαστρωμάτωση. Για τα παιδιά των ανώτερων στρωμάτων αποτελούσε στοιχείο κύρους και προϋπόθεση για την ανάληψη υψηλών καθηκόντων της τάξης τους. Από την άλλη, τα μεσαία και κατώτερα αστικά στρώματα, ελληνικής κυρίως καταγωγής, εκλάμβαναν τη μόρφωση ως το μέσον για την οικονομικοκοινωνική τους ανέλιξη, με στόχο την επαγγελματική τους απασχόληση στην τοπική γραφειοκρατία, στο εμπόριο κ.ά. Για τους ευπορότερους, μάλιστα, υπήρχε η επιλογή της ανώτατης εκπαίδευσης στα πανεπιστήμια της Ιταλίας. Τέλος, παντελώς αποκομμένα από την εκπαίδευση ήταν τα παιδιά του πολυπληθέστερου τμήματος

του πληθυσμού, των αγροτών.

Παράλληλα ή σε αντιδιαστολή με τη μαθητεία, τα παιδιά εισάγονταν στον εργασιακό κόσμο των ενηλίκων αρκετά νωρίς. Όσο μεγαλύτερη η ένδεια που βίωνε μία οικογένεια, όσο μεγαλύτερη η ανάγκη για επιπρόσθετους οικονομικούς πόρους, τόσο μικρότερο το παιδί ξεκινούσε να εργάζεται. Για ορισμένα από τα παιδιά που είχαν μαθητεύσει σε έναν τεχνίτη, προβλεπόταν ένα μεταβατικό διάστημα, αυτό του βοηθού, κατά το οποίο εργάζονταν υπό την εποπτεία του δασκάλου τους. Η πλειοψηφία των συμβάσεων μαθητείας και εργασίας, που έχουν σωθεί, αφορά σε αγόρια. Τα κορίτσια αναλάμβαναν οικιακά καθήκοντα στο πατρικό τους σπίτι, σε αυτό του συζύγου τους ή σε άλλα σπίτια ως υπηρέτριες και ψυχοκόρες. Καθώς τα καθήκοντα αυτά θεωρούνταν υποχρέωση των γυναικών, λίγες συμβάσεις εργασίας που αφορούν κορίτσια έχουν διασωθεί.

Μια επιπλέον πτυχή της ιστορίας της παιδικής ηλικίας υπήρξε η εμπλοκή παιδιών σε πράξεις ποινικώς κολάσιμες με την ιδιότητα είτε του θύτη είτε του θύματος. Οι σχετικές μαρτυρίες των πηγών, παρότι ολιγάριθμες, ωστόσο παρέχουν σημαντικά στοιχεία για την ιστορία του παιδιού στη βενετοκρατούμενη Κρήτη και εμφανίζουν ευρύτερο κοινωνικό ενδιαφέρον.

Καθοριστική για την εξέλιξη των παιδιών ήταν η διάκρισή τους σε αυτά που μεγάλωναν εντός της οικογένειάς τους και στα εκτός οικογένειας παιδιά, μεταξύ των οποίων και τα ενταγμένα σε ειδικά ιδρύματα, βρεφοκομεία-ορφανοτροφεία.

Στην πρώτη περίπτωση, ιδιαίτερη σημασία είχαν τα ζητήματα της διαδοχής και της κληροδοσίας. Στη θεσμικά διαστρωματωμένη κοινωνία της βενετοκρατούμενης Κρήτης, τα άρρενα τέκνα κληρονομούσαν το νομικό καθεστώς του πατέρα· είτε του ευγενούς, με το συνακόλουθο δικαίωμα συμμετοχής στα συμβούλια των ευγενών-φεουδαρχών των κρητικών πόλεων και στην τοπική διοίκηση, είτε του βιλλάνου, με ισόβια εξάρτηση από ένα φέουδο ή ένα φεουδάρχη. Παράλληλα, τα εντός της οικογένειας παιδιά, διακρίνονταν σε εκ νομίμου γάμου, με όλα τα δικαιώματα στο νομικό καθεστώς του πατέρα, και στα αποκλεισμένα από αυτό νόθα παιδιά, τα οποία πάντως είχαν κληρονομικά δικαιώματα επί της πατρικής περιουσίας.

Στον αντίποδα, παιδιά ορφανά, εγκαταλελειμμένα ή αγνώστου προελεύσεως έβρισκαν καταφύγιο στα ιδρύματα απροστάτευτων παιδιών, που ιδρύθηκαν στην Κρήτη τον 16ο αιώνα, στο πλαίσιο της ιδρυματικής πολιτικής κοινωνικής πρόνοιας στη Δύση. Στην Κρήτη ο θεσμός

μεταφυτεύτηκε σχεδόν αυτούσιος από τη Βενετία, με στόχο την παροχή βασικών αγαθών στα παιδιά και την πρόθεση να τα αποτρέψουν από την παραβατικότητα, στην οποία θα μπορούσε να τα οδηγήσει η μοναχική ζωή. Παρά τα οικονομικά προβλήματα και άλλες δυσλειτουργίες, τα ιδρύματα για την περίθαλψη απροστάτευτων παιδιών λειτούργησαν στην Κρήτη έως τη λήξη της βενετοκρατίας στο νησί και συντόμως ο θεσμός μεταφέρθηκε και σε άλλες βενετικές κτήσεις, στα Ιόνια Νησιά και την Πελοπόννησο.

Συγκεφαλαιώνοντας, με βάση τη μελέτη όψεων της παιδικής ηλικίας στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, συμπεραίνεται ότι τα παιδιά αποτελούσαν μια σημαντική, διακριτή πληθυσμιακή ομάδα, που η ύπαρξή της προκαλούσε συναισθήματα, δημιουργούσε θεσμούς, υποκινούσε οικονομικές και πνευματικές δραστηριότητες. Πέραν τούτου, η κρητική κοινωνία, όπως και οι σύγχρονες της ευρωπαϊκές, εξωθούσε τα παιδιά στην ενηλικίωση το συντομότερο δυνατό· τα μεν κορίτσια με σκοπό την ανάληψη συζυγικών και μητρικών καθηκόντων· τα δε αγόρια και ανάλογα με την τάξη τους, είτε με την πρώιμη εργασιακή τους απασχόληση και ένταξη στην παραγωγική διαδικασία, είτε, στην περίπτωση των ευγενών, με την προετοιμασία τους από ενωρίς για τους προκαθορισμένους ρόλους που επεφύλασσε γι' αυτούς η κοινωνία ως απόρροια της κοινωνικής τάξης τους.

Με βάση τα παραπάνω μπορεί να υποστηριχτεί ότι η ιστορία της παιδικής ηλικίας στη βενετοκρατούμενη Κρήτη αποτελεί ένα πρόσφορο ερευνητικό πεδίο, που εμπλουτίζει την πλούσια διεθνή βιβλιογραφία για την ιστορία της παιδικής ηλικίας με ένα ακόμη ιστορικό παράδειγμα. Και ταυτόχρονα συνεισφέρει σημαντικά στην προαγωγή της κοινωνικής ιστορίας, της ιστορίας της καθημερινής ζωής αλλά και της ιστορίας του δικαίου στις βενετοκρατούμενες ελληνικές περιοχές, και μάλιστα στην Κρήτη, σημείου συνάντησης του ανατολικού με τον δυτικό κόσμο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

Αλεξίου Στ. (επιμ.), *Βιτσέντζος Κορνάρος, Ερωτόκριτος*, Ερμής, Αθήνα 1988.

Αριέξ Φ., *Αιώνες παιδικής ηλικίας*, Αναστοπούλου Γιούλη (μεταφ.), Εκδόσεις Γλάρος, Αθήνα 1991.

Βαρζελιώτη Γωγώ, «Τα ινστρουμέντα της αγάπης του νοταρίου Ιωάννη Κρούσου», *Θησαυρίσματα* 30 (2000), 315-337.

Γάσπαρης Χ., «Βενετία και Βυζάντιο: Η βενετική κυριαρχία στα βυζαντινά εδάφη», *Όψεις της Ιστορίας του βενετοκρατούμενου ελληνισμού*, Μαλτέζου Χρύσα (επιμ.), Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, Αθήνα 1993, σ. 119-172.

Δετοράκης Θ., «Διδασκαλικές και βιβλιογραφικές συμβάσεις στη βενετοκρατούμενη Κρήτη», *Κρητολογία* 10-11 (1980), 231-256.

_____, *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο Κρήτης 1990.

Δρακάκης Μ. Γ. (επιμ.), *Μιχαήλ Μαράς: Νοτάριος Χάνδακα* τ. Β΄, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2004.

Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας: Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα, 1-5 Οκτωβρίου 1984, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας. Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986.

Κακλαμάνης Στ., Λαμπάκης Στ., *Μανουήλ Γρηγορόπουλος: Νοτάριος Χάνδακα 1506-1532*, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2003.

Καραθανάσης Αθ. Ε., *Η Φλαγγίνειος Σχολή της Βενετίας*, Θεσσαλονίκη 1975.

Καρζής Θ., *Η παιδεία στο Μεσαίωνα*, Εκδόσεις Φιλιππότη, Αθήνα 1998.

Καρύδης Σπ., «Οργάνωση της ορθόδοξης εκκλησίας», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα*, τ. Α΄, Μαλτέζου Χρύσα (επιμ.), Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Αθήνα - Βενετία 2010, σ. 295-326.

Κισκήρας Ι., *Η σύμβασις μαθητείας εν τη βενετοκρατούμενη Κρήτη (Μετ' ανεκδότων εγγράφων του Archivio di Stato της Βενετίας)*, Αθήνα 1968.

- Κουκουλές Φ., *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τ. Δ', Collection de l'Institut français d'Athènes, Αθήνα 1951.
- Π. Κωνσταντέλος Δ., *Βυζαντινή φιλανθρωπία και κοινωνική πρόνοια*, Φως, Αθήνα 1990.
- _____, *Πενία, κοινωνία και φιλανθρωπία στον μεταγενέστερο μεσαιωνικό ελληνικό κόσμο*, Κοντογιαννακοπούλου Αθανασία (μεταφ.), Εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1994.
- Κωνσταντινίδου Κατερίνα, «*Povere creature innocenti delle altrui colpe...*: Τα βρεφοκομεία της Πελοποννήσου (τέλη 17ου - αρχές 18ου αι.)», *Θησαυρίσματα* 29 (1999), 435-455.
- _____, *Νοσοκομειακή περίθαλψη στη βενετική Κέρκυρα (17ος - 18ος αι.)*, Εκδόσεις Ευρασία, Αθήνα 2012.
- Μαλτέζου Χρύσα, «Το παιδί στην κοινωνία της βενετοκρατούμενης Κρήτης», *Κρητικά Χρονικά* 27 (1987), 214-227.
- _____, «Η Κρήτη στη διάρκεια της περιόδου της βενετοκρατίας (1211-1669)», *Κρήτη: Ιστορία και πολιτισμός*, τ. 2, Κρήτη 1998, σ. 107-161.
- _____, «Η εικόνα της οικογένειας μέσα από αρχειακές πηγές», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα: Προσεγγίζοντας την ιστορία της*, τ. Α', Μαλτέζου Χρύσα (επιμ.), Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Αθήνα - Βενετία 2010, σ. 211-226.
- Μαρκάκη Τατιάνα, «Η δημιουργία κοινών πολιτισμικών ζωνών. Παιδεία, Μουσική», *Όψεις της ιστορίας του βενετοκρατούμενου ελληνισμού. Αρχειακά Τεκμήρια*, Μαλτέζου Χρύσα (επιμ.), Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, Αθήνα 1993, σ. 371-383.
- Μαυρομάτης Γ. Κ., *Ανέκδοτα βενετικά έγγραφα για τους Κορνάρους της Σητείας και του Χάνδακα*, Αθήνα 1986.
- Μονδέλου Μαρία Δ., «Οι μοναχές των καθολικών μοναστηριών στη βενετοκρατούμενη Κρήτη. Αναφορές των λατίνων επισκόπων (16ος - 17ος αι.)», *Θησαυρίσματα* 41/42 (2011-2012), 407-422.
- Οικονομόπουλος Χ., Οικονομοπούλου Αλεξάνδρα, «Η παραδοσιακή μαμή της Κρήτης κατά τη Βενετοκρατία, την Τουρκοκρατία και τα χρόνια του ελεύθερου ελληνικού κράτους», *Κρητολογικά Γράμματα* 22 (2009-2011), 439-468.
- Παναγιωτάκης Ν. Μ., «Ο ποιητής του "Ερωτόκριτου", *Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β', Αθήνα 1981, σ. 329-395.

- _____, «Η παιδεία κατά τη βενετοκρατία», *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. Β', Παναγιωτάκης Ν. Μ. (επιμ.), Σύνδεσμος Τοπικών Ενώσεων Δήμων και Κοινοτήτων Κρήτης, Κρήτη 1988, σ. 164-195.
- Πανοπούλου Αγγελική, «Οι Βενετοί και η ελληνική πραγματικότητα: διοικητική, εκκλησιαστική, οικονομική οργάνωση», *Όψεις της Ιστορίας του βενετοκρατούμενου ελληνισμού*, Μαλτέζου Χρύσα (επιμ.), Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, Αθήνα 1993, σ. 277-370.
- «Επαγγέλματα, συντεχνίες και θρησκευτικές αδελφότητες», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα: Προσεγγίζοντας την Ιστορία της*, τ. Α', Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Βενετίας, Αθήνα - Βενετία 2010, σ. 155-186.
- _____, «Παιδική ηλικία και μαθητεία στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, 16ος-17ος αι.», *Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. 2.1, Βιβιλάκης Ι. (επιμ.), Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος», Χανιά 2010, σ. 319-339.
- _____, *Συντεχνίες και θρησκευτικές αδελφότητες στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Αθήνα - Βενετία 2012.
- _____, *Πέτρος Καστροφύλακας: Νοτάριος Χάνδακα, Πράξεις 1558-1559*, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ηράκλειο - Αθήνα 2015.
- Παπαδάκη Ασπασία, «Οι βενετοί ευγενείς της Κρήτης κατά τον 16ο αι.: εξασφάλιση τίτλων», *Πεπραγμένα του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β', Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος», Χανιά 1991, σ. 431-438.
- _____, «Η κρητική ευγένεια στην κοινωνία της βενετοκρατούμενης Κρήτης», *Πλούσιοι και Φτωχοί στην κοινωνία της ελληνολατινικής Ανατολής*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Βενετία 1998, σ. 305-318.
- Παπαδάκη Ειρήνη, «Η παιδεία», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα: Προσεγγίζοντας την Ιστορία της*, τ. Α', Μαλτέζου Χρύσα (επιμ.), Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Αθήνα - Βενετία 2010, σ. 637-650.
- Παπαδία-Λάλα Αναστασία, *Ευαγή και νοσοκομειακά ιδρύματα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Βενετία 1996.
- _____, «Παιδί και διοίκηση στις βενετοκρατούμενες ελληνικές περιοχές», *Οι Χρόνοι της Ιστορίας για μια Ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας. Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα 17-19/4/1997*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1998, σ. 173-180.

- _____, «Οικιακή εργασία στο αστικό περιβάλλον της κρητικής κωμωδίας», *Δάφνη Τιμητικός Τόμος για τον Σπύρο Α. Ευαγγελάτο*, Βιβιλάκης Ι. (επιμ.), Ergo, Αθήνα 2001, σ. 241-150.
- _____, «Θεσμοί κοινωνικής μέριμνας στο βενετοκρατούμενο Ρέθυμνο», *Της Βενετίας το Ρέθυμνο: Πρακτικά Συμποσίου*, Μαλτέζου Χρύσα, Παπαδάκη Ασπασία (επιμ.), Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Ρέθυμνο 2002, σ. 61-77.
- _____, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της βενετοκρατίας (13ος-18ος αι.)*, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Βενετία 2008².
- _____, «Κοινωνική συγκρότηση στις πόλεις», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα: Προσεγγίζοντας την Ιστορία της*, τ. Α', Μαλτέζου Χρύσα (επιμ.), Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Αθήνα - Βενετία 2010, σ. 105-129.
- Τζαβάρα Αγγελική, «Διοικητική διάρθρωση της μητρόπολης», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα: Προσεγγίζοντας την Ιστορία της*, τ. Β', Μαλτέζου Χρύσα (επιμ.), Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Αθήνα - Βενετία 2010, σ. 757-766.
- _____, «Η κοινωνία», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα: Προσεγγίζοντας την Ιστορία της*, τ. Β', Μαλτέζου Χρύσα (επιμ.), Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Αθήνα - Βενετία 2010, σ. 767-786.
- Τζιβάρια Παναγιώτα, *Σχολεία και δάσκαλοι στη βενετοκρατούμενη Κέρκυρα (16ος-18ος αι.)*, Αθήνα 2003.
- Τσακίρη Ρομίνη, *Ποινές και κοινωνία στη βενετοκρατούμενη Κρήτη (16ος αι.)*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2008.
- Τσιρπανής Ζαχαρίας Ν., *Το Ελληνικό Κολλέγιο της Ρώμης και οι μαθητές του (1576-1700): συμβολή στη μελέτη της μορφωτικής πολιτικής του Βατικανού*, Θεσσαλονίκη 1980.
- Τσουγκαράκης Δ., «Η σιτική πολιτική της Βενετίας στην Κρήτη τον 13ο-14ο αιώνα», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 3 (1990), 333 - 385.
- Χατζάκης Ι., «Η πατρική εξουσία στο δικαιοκ περιβάλλον της βενετοκρατούμενης Κρήτης», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνες της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 39 (2005), 145-209.
- _____, «Μαθητείες στη βενετοκρατούμενη Κρήτη», *ΑΝΤΙΚΗΝΣΩΡ Τιμητικός Τόμος Σπύρου Ν. Τρωιάνου*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα 2013, σ. 1795-1813.

Ξενόγλωσση

- Black C., «Early Modern Venice - An ideal welfare state?», *Πλούσιοι και Φτωχοί στην κοινωνία της Ελληνοβενετικής Ανατολής*, Μαλτέζου Χρύσα (επιμ), Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Βενετία 1998, σ. 145-158.
- Bressan E., «Hospitals and Social Care in the Early Modern Period: The Realisation and Discussion of the Welfare State in Italy», *Hospitals and Institutional Care in Medieval and Early Modern Europe*, Oldenbourg 2008, σ. 135-147.
- Bronte Charlotte, *Jane Eyre*, Μοσχοπούλου Πόλυ (μετάφ.), Κάκτος, Αθήνα 1991.
- Cappelletto Giovanna, «Gli affidamenti a balia dei bambini abbandonati in una comunità del territorio veronese nel Settecento», *Enface abandonnée et société en Europe, XVe - Xxe siècle. Actes du colloque international de Rome*, Publications de l'École française de Rome, Rome 1991, σ. 327-340.
- Chojnacka Monica, «Women, Charity and Community in Early Modern Venice: The Casa delle Zitelle», *Renaissance Quarterly* 51 (1998), 68-91.
- Colon A. R., Colon P. A., *A history of children: A socio-cultural survey across millenia*, Greenwood Press, Westport 2001.
- Cunningham H., *Children and childhood in western society since 1500*, Longman, New York 1995.
- D'Andrea D., «Charity and the Reformation in Italy: The case of Treviso», *The Reformation of Charity*, Safley T. (ed.), Brill Academic Publishers, Inc, Boston 2003.
- Da Silva J. G., «Η ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας στην πρόσφατη ιστορική παραγωγή», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, τ. Α', Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986, σ. 37-78.
- Dal Borgo Michela, «Ανώτεροι αξιωματούχοι στη βενετική Ρωμανία», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα: Προσεγγίζοντας την Ιστορία της*, τ. Α', Μαλτέζου Χρύσα (επιμ.), Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Αθήνα - Βενετία 2010, σ. 73-82.

- Fissel Mary, «Introduction: women, health, and healing in Early Modern Europe», *Bulleting of the History of Medicine* 28 (2008), 1-17.
- Geremek B., *Poverty: A history*, Kolakowska Agnieszka (μεταφ.), Blackwell Publishers Ltd., Oxford 1997.
- Holton D., «Η κρητική Αναγέννηση», *Λογοτεχνία και κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, Δεληγιαννάκη Ναταλία (μετάφ.), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Κρήτη 2013, σ. 3-10.
- Kamen H., *Πρώιμη Νεότερη Ευρωπαϊκή Ιστορία*, Καλογιάννη Ελένη (μεταφ.), Μεταίχμιο, Αθήνα 2002.
- King Margaret L., *Venetian humanism in an age of patrician dominance*, Princeton University Press, Princeton 1986.
- Laslett Peter (ed.) with the assistance of R. Wall, *Household and family in past time. Comparative studies in the size and structure of the domestic group over the last three centuries in England, France, Serbia, Japan and colonial North America, with further materials from Western Europe*, Cambridge 1972.
- Le Goff J., «Ο βασιλιάς παιδί στη μεσαιωνική Δύση», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, τ. Α', Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986, σ. 227-247
- McKee Sally, «The revolt of St. Tito in fourteenth century Crete: a reassessment», *Mediterranean Historical Review* 9 (1994), 173-204.
- _____, «Households in fourteenth-century Venetian Crete», *Speculum* 70 (1995), 27-67.
- _____, «*Wills from late medieval Venetian Crete 1312-1420*, Vol 1, 2, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington 1998.
- _____, «*Uncommon dominion: Venetian Crete and the myth of ethnic purity*, Pennsylvania, 2000.
- Miller T. S., *The orphans of Byzantium: Child Welfare in the Christian Empire*, The Catholic University of America Press, Washington D. C. 2003.
- Orlando E., «Gioco, violenza e punibilita del puer nel Basso Medioevo. Dalla tolleranza alla repressione, tra caso, colpa e dolo», *Filii, Filiae: Position and role of children in the adriatic area*, Porec 2011, σ. 46-68.

- Pittarakis Brigitte, «The material culture of childhood in Byzantium», *Becoming Byzantine: Children and childhood in Byzantium*, Papaconstantinou Arietta, Talbot Mary - Alice (ed.), Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington 2009, σ. 167-251.
- Prinzing G., «Observations on the legal status of children and stages of childhood in Byzantium», *Becoming Byzantine: Children and Childhood in Byzantium*, Papaconstantinou Arietta, Talbot Alice - Mary (ed.), Washington D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington 2009, σ. 15-34.
- Pullan B., *Rich and Poor in Renaissance Venice*, Basil Blackwell, Oxford, 1971.
- _____, «Catholics and the Poor in Early Modern Europe», *Transactions of the Royal Historical Society* 26 (1976), 15-34.
- Ravegnani G., «La conquista veneziana di Creta e la prima organizzazione militare dell'isola», *Venezia e Creta*, (a cura di Ortalli G.), Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, Venezia 1998, σ. 33-43.
- Semi Franca, *Gli "Ospizi" di Venezia*, Edizioni Helvetia, Venezia 1983.
- Terpstra N., «Apprenticeship in Social Welfare: From Confraternal Charity to Municipal Relief in Early Modern Italy», *The Sixteenth Century Journal* 25/1 (1994), 101-120.
- _____, *Lost girls: Sex and death in Renaissance Florence*, The Johns Hopkins University, Baltimore, 2012.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΙΚΟΝΩΝ

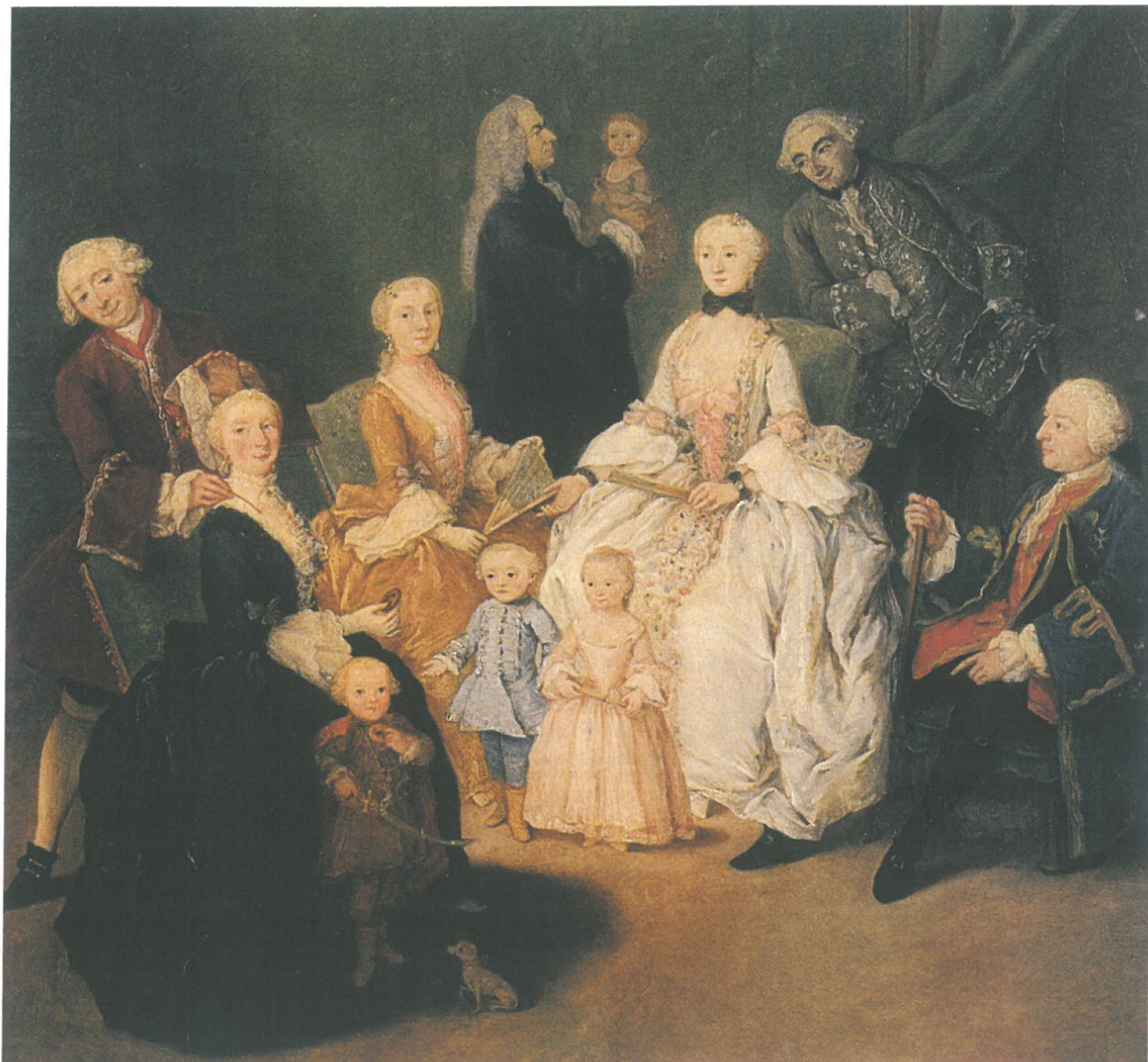

Εικ. 1: Χάρτης της Κρήτης του Christoforo Buondelmonti, 1420.

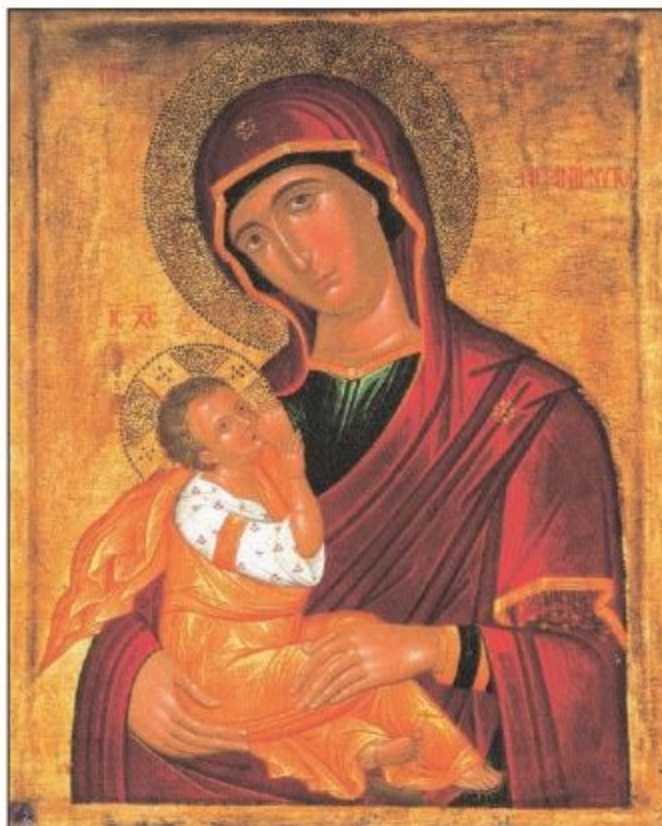
Από την ιστοσελίδα του Ιδρύματος Αικατερίνης Λασκαρίδη: <http://el.travelogues.gr/item.php?view=51702>

Εικ. 2: Απεικόνιση των δωρητών στην εκκλησία του Μιχαήλ Αρχαγγέλου, στα Καβαλαριανά Κρήτης. Απεικονίζονται τα παιδιά, στο κέντρο (επάνω) και αριστερά (κάτω). *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα*, τ. Α', σ. 226.

Εικ. 3: Οικογένεια πατρικίων στη Βενετία. Τα παιδιά τοποθετούνται στο κέντρο της εικόνας και το μικρότερο απεικονίζεται να το κρατάει ενήλικας, δηλώνοντας την εγγύτητα που είχε πλέον αναπτυχθεί μεταξύ παιδιών και ενηλίκων. *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα*, τ. Β', σ. 833.

Εικ. 4: Παναγία Γαλακτοτροφούσα, εικόνα φιλοτεχνημένη από το ζωγράφο του Χάνδακα, Ανδρέα Ρίτζο, τελευταίο τέταρτο του 15ου αιώνα. Αποτυπώνεται ο συναισθηματικός δεσμός της μητέρας με το παιδί, καθώς και η ανάγκη του Ιησού, ως μικρό παιδί, να θηλάσει.

https://www.e-storieskritis.gr/2018/04/15_16.html